

دفتراپی ۹

مجموعه گزارش‌های پژوهشی
مردادماه ۱۴۰۴

پیغام برانِ مجازی

بررسی رویکردهای ادیان ابراهیمی در بهره‌گیری از
فناوری و هوش مصنوعی برای تولید محتوای دینی

پیغامبران مجازی

بررسی رویکردهای ادیان ابراهیمی در بهره‌گیری از فناوری و هوش مصنوعی برای تولید محتوای دینی

دفترآبی (Research Paper) شماره نهم (مرداد ۱۴۰۴)

مؤلف: محمد طباطبائی راد

تمام حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به پژوهشگاه فضای مجازی است و استفاده از آن تنها با ذکر منبع مجاز است. همچنین محتوای منتشر شده در این گزارش بیانگر دیدگاه رسمی مرکز ملی فضای مجازی نیست.

نشانی: تهران، سعادت آباد، خیابان علامه شمالی، کوچه هجدهم غربی، پلاک ۱۷

تلفن: ۰۲۱-۲۲۰۷۳۳۱

کد پستی: ۱۹۹۷۹۸۷۶۲۹

مقالات پژوهشی (Research Paper) از مهم‌ترین ابزارهای توسعه دانش هستند که با تکیه بر داده‌های تجربی به بررسی دقیق و جامع موضوعات تخصصی می‌پردازند. این مقالات معمولاً توسط پژوهشگران، استادان دانشگاه و محققان حرفه‌ای نوشته می‌شوند و به تفصیل از مشاهدات و داده‌های تحقیق بحث می‌کنند. مخاطب این مقالات نیز عمدتاً محققان و کارشناسان آن رشته است. امروزه در مسئله فضای مجازی و سایبری، به‌طور مرتب مقالات پرشماری توسط محققان و اندیشکده‌ها تولید می‌شود که به بررسی موشکافانه مسائل جاری در این حوزه می‌پردازند. آگاهی از این مطالعات و رصد شرایط و ابعاد مختلف این حوزه از این رهگذر، برای کارشناسان و به‌خصوص قانون‌گذاران، حکمرانان و متولیان این عرصه ضروری است.

دفترهای آبی دسته‌ای از گزارش‌های تفصیلی تولیدشده در پژوهشگاه فضای مجازی، و محصول رصد مطالعات اندیشکده‌ها و نخبگان جهان و منطقه در این موضوع است.

پیشگفتار

سایهٔ سنگین فناوری بر زندگی انسان انکارناپذیر است و تقریباً به تمام ابعاد زندگی انسان، از جمله حوزهٔ روان، باور، و دین و معنویت نیز راه یافته است. زیست فناورانهٔ امروز، نیازها و وابستگی‌های دیرین ما به امور معنوی و دین را گاه به درستی و گاه به اشتباه، سطحی و گمراه‌کننده پاسخ می‌دهد. در این وضعیت که گویی رقیبی قدرتمند برای دین پیدا شده است، پژوهشگران باید نسبت میان این دو حوزه، کارویژهٔ هر یک و کمک آن‌ها به هم را بررسی کنند.

تأثیر پررنگ فناوری بر سبک زندگی، به‌ویژه از طریق ارتباطات و خبرپراکنی لحظه‌ای و سرگرمی و غرق‌شدگی دائمی در شبکه‌های اجتماعی، موجب می‌شود انسان فرصت کمتری برای تأملات درونی و توجه به ابعاد معنوی و مقدس زندگی خود داشته باشد. از طرفی نمی‌توان ظرفیت‌های مثبت فناوری در عرصه دین را نیز نادیده گرفت. فناوری به همان نسبت که به راحتی زندگی کمک کرده است، زندگی مؤمنانه را نیز میسرتر کرده است. برای مثال، ظرفیت تکنولوژیک عصر مدرن موجب تسهیل آموزه‌هایی محوری همچون «همیاری» شده است که اصلی مهم و مشترک در ادیان مختلف است. جمع‌سپاری، پویش‌های همدلی و کمک‌رسانی، و شبکه‌های مردمی نمونه‌هایی از چگونگی توانمندسازی مفاهیم دینی در بستر فناوری‌اند.

همچنین در بُعد نظری نیز هوش مصنوعی افقی تازه در فهم دین گشوده است. این فناوری، فراتر از کمک در حل مسائل خرد شریعت‌ها، می‌تواند مسائل کلان، ساختار درونی و الگوی مفهومی ادیان را نیز تحلیل کند. پاسخ به پرسش‌هایی مانند اینکه گوهر مشترک ادیان چیست، این گوهر چگونه در سنت‌های مختلف دینی تجلی یافته، و چه عواملی سبب تفاوت در

آموزه‌های ادیان شده است، دشوار است. تفکر در این مسائل نیازمند اشراف گسترده به منابع ادیان گوناگون و دیدگاهی تطبیقی است که در گذشته شمار اندکی از پژوهشگران و عالمان می‌توانستند به آن دست بیازند. اما امروزه با کمک ابزارهای هوشمند، چنین بررسی‌هایی دست‌یافتنی‌تر شده‌اند.

به‌طور کلی، از تحلیل‌های نظری گرفته تا کاربردهای عملی، فناوری می‌تواند به درک بهتر دین و تقویت معنویت در زندگی روزمره کمک کند و مطالعاتی تطبیقی مانند دفتر حاضر، می‌تواند با برجسته‌کردن اشتراکات جوامع مؤمن و دین‌دار، به هم‌گرایی این جوامع در نشر معنویت، اخلاق، گفت‌وگوهای مذهبی و تعمیق تجربه‌های معنوی در این دنیای سرسام‌آور کمک‌کند.

میثم غلامی

سرپرست پژوهشگاه فضای مجازی

مردادماه سال ۱۴۰۴

مقدمه

در دهه‌های اخیر، ظهور فناوری‌های نوین دیجیتال به‌ویژه هوش مصنوعی، واقعیت مجازی (VR)، واقعیت افزوده (AR)، و فضای متاورس، نه تنها ساختارهای اجتماعی و فرهنگی جوامع را دگرگون ساخته، بلکه مفاهیم سنتی دین‌ورزی، آموزش دینی و تبلیغ را نیز به چالش کشیده است. ادیان ابراهیمی، که همواره در متن تاریخ نقشی فعال در تبیین معنا، اخلاق و هویت ایفا کرده‌اند، اکنون با پرسشی بنیادین روبه‌رو هستند: چگونه می‌توان در جهانی فناورانه، همچنان به انتقال اصیل و اثربخش آموزه‌های دینی پرداخت؟

این پژوهش، با تمرکز بر ادیان ابراهیمی (اسلام، مسیحیت و یهودیت)، به بررسی تطبیقی سیاست‌ها، الگوها و تجارب آن‌ها در بهره‌گیری از فناوری‌های نوین برای ترویج دین، آموزش شریعت، و بازنمایی مفاهیم معنوی در فضای مجازی می‌پردازد.

در این مسیر، مفاهیمی چون تبلیغ فناورانه، الگوریتم‌های دینی، پلتفرم‌های دینی و هوش مصنوعی به عنوان مفاهیم کلیدی در این متن پررنگ هستند. پژوهش حاضر تلاش می‌کند با تحلیل نمونه‌های مشخص مانند نرم‌افزارهای Bible، YouVersion، Pray.com، Niyyah، فعالیت‌های مؤسسه Zomet، جنبش خاباد، و الازهر مصر، نمایی دقیق از ظرفیت‌ها، چالش‌ها و ابتکارات دینی در تعامل با فناوری ارائه دهد.

این تحقیق در پنج بخش تنظیم شده است.

بخش نخست به بررسی مفهومی و دینی «ترویج دین در بستر فناوری» در سه دین ابراهیمی می‌پردازد.

بخش دوم، اقدامات جهان اسلام در استفاده از هوش مصنوعی و فناوری‌های دیجیتال را با مصادیق روشن بررسی می‌کند.

بخش سوم به راهبردهای کلیساها و مسیحیت جهانی در مواجهه با ابزارهای فناورانه اختصاص دارد.

بخش چهارم، سازمان‌یافتگی یهودیت در بهره‌گیری از فناوری، آموزش مجازی و پاسخ‌گویی شرعی فناورانه را تحلیل می‌کند.

بخش پنجم نیز به جمع‌بندی تطبیقی دستاوردهای بخش‌های قبل و تحلیل فرصت‌ها و تهدیدهای پیش‌رو می‌پردازد.

این پژوهش، ضمن توجه به ماهیت متفاوت تعامل هر دین با فناوری، تأکید می‌کند که آینده دین در گرو بازآفرینی دین در بستر فناوری است؛ و بدون ورود جدی به عرصه هوش مصنوعی، الگوریتم‌های بومی، و طراحی پلتفرم‌های دینی، دینداری نسل آینده در معرض انقطاع و واگرایی خواهد بود.

بخش اول: رویکرد ادیان ابراهیمی به تولید محتوای دینی در بستر فناوری

در عصر کنونی، فناوری‌های نوظهور نه تنها سبک زندگی انسان‌ها را دگرگون کرده‌اند، بلکه بنیادهای سنتی آموزش، ارتباط، و انتقال ارزش‌های دینی را نیز تحت تأثیر قرار داده‌اند. در این میان، ادیان ابراهیمی (اسلام، مسیحیت و یهودیت) هر یک متناسب با مبانی اعتقادی و بستر فرهنگی خود، رویکردهایی خاص برای بهره‌گیری از فناوری‌های نوین مانند هوش مصنوعی، واقعیت مجازی (VR)، واقعیت افزوده (AR)، و متاورس اتخاذ کرده‌اند. این بخش با نگاهی تطبیقی به تحلیل این رویکردهای پردازدو به پرسش‌هایی بنیادین در باره مشروعیت شرعی، ظرفیت‌های معرفتی، و چالش‌های فرهنگی در استفاده از فناوری برای ترویج دین پاسخ می‌دهد.

۱. تبیین مفهوم ترویج دین از منظر ادیان ابراهیمی

مفهوم ترویج دین، یکی از محورهای اساسی در ساختار الهیاتی ادیان ابراهیمی است؛ با این حال، هر یک از این ادیان – اسلام، مسیحیت و یهودیت – با توجه به آموزه‌های دینی، سنت‌های تفسیری و شرایط تاریخی، رویکردهای متفاوتی نسبت به تبلیغ و گسترش ایمان

اتخاذ کرده‌اند. این تفاوت‌ها در عصر فناوری، نمودهای نوینی یافته‌اند و هر دین بسته به مبانی خود، راهبردهای خاصی در مواجهه با ابزارهای نوین ارتباطی و فناوری اتخاذ کرده‌است.

اسلام

در اسلام، تبلیغ دین نه تنها یک وظیفه فردی و اجتماعی بلکه یک مأموریت الهی تلقی می‌شود. قرآن کریم پیامبر اسلام (ص) را مأمور به هدایت مردم با شیوه‌ای حکیمانه و نرم‌خویانه می‌داند: «ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ» (نحل: ۱۲۵). تبلیغ در متون فقهی و کلامی اسلامی به عنوان وظیفه‌ای مستمر و دینی برای عالمان و متدینان تعریف شده‌است. رسالت انبیا در دعوت به توحید، اصلاح اخلاق و هدایت فکری، الگویی برای علمای دین در تمامی اعصار به شمار می‌رود.

در دوران معاصر، تحولات رسانه‌ای به شکل‌گیری مفاهیمی چون *فقه رسانه*، *فقه فضای مجازی* و *فقه تبلیغ دیجیتال* در میان متفکران اسلامی انجامیده‌است. از منظر بسیاری از فقها و اندیشمندان معاصر، فضای مجازی «منبر مدرن» محسوب می‌شود.

در کشورهای اسلامی، در مراکزی نظیر *الازهر مصر*، تبلیغ دین به صورت رسمی و با حمایت نهادهای دینی در فضای مجازی انجام می‌شود. *الازهر* با تأسیس «رصدخانه الکترونیکی الازهر» تلاش می‌کند که ضمن پاسخ‌گویی به شبهات، پیام اعتدال و عقلانیت اسلامی را در رسانه‌ها گسترش دهد. در عربستان سعودی نیز از طریق نرم‌افزارهایی نظیر *Muslim Pro* و *Haramain.info*، محتوای دینی، ادعیه، تلاوت قرآن و خدمات عبادتی برای کاربران سراسر جهان در دسترس قرار گرفته‌است.

مسیحیت

در سنت مسیحی، تبلیغ و ترویج دین هم‌زمان دارای ریشه‌ای الهیاتی و مأموریتی تاریخی است. آموزه «The Great Commission» در انجیل متی (۲۸:۱۹-۲۰) چنین بیان می‌کند: «پس بروید و همه ملت‌ها را شاگرد سازید، و آنان را به نام پدر، پسر و روح القدس غسل تعمید

دهید...» این آیه، به ویژه در میان کلیساهای پروتستان و انجیلی، مبنای مأموریت جهانی تبلیغ مسیحیت محسوب می شود.

از زمان اختراع ماشین چاپ توسط یوهانس گوتنبرگ و چاپ نخستین نسخه انجیل، مسیحیت در خط مقدم استفاده از رسانه ها قرار داشته است. در قرن ۲۱، این مسیر به سمت رسانه های دیجیتال، شبکه های اجتماعی و فناوری های هوش مصنوعی گسترش یافته است. کلیساهای مدرن، از جمله *Life.Church*، از بسترهایی مانند یوتیوب، اینستاگرام و نرم افزارهای دعا برای ارتباط با مؤمنان بهره می برند. پلتفرم محبوب *Pray.com* با بیش از ۱۰ میلیون کاربر، محتوای دعا، مدیتیشن مسیحی، سخنرانی های کشیش ها و برنامه های روزانه معنوی را با الگوریتم های شخصی سازی شده به مخاطب ارائه می دهد.

از نوآوری های قابل توجه، طراحی وب به کارگیری کشیش های مجازی است. یکی از این موارد، ربات «SanTO» است که در ایتالیا ساخته شده و با طراحی انسانی، قادر است دعا بخواند، آیاتی از کتاب مقدس را قرائت کند، و به سؤالات مذهبی پاسخ دهد. همچنین در کشور آلمان، *BlessU-2*، رباتی با قابلیت گفت و گو به زبان های مختلف، در کلیساهای استفاده شده است. این فناوری ها، نمونه هایی از تلاش کلیسا برای پیوند فناوری با تجربه دینی در دنیای معاصر به شمار می روند.

یهودیت

در مقایسه با اسلام و مسیحیت، یهودیت سنتی تأکید کمتری بر تبلیغ بین الادیانی دارد و بیشتر به تداوم، حفاظت و انتقال درون جامعه ای آموزه های دینی توجه دارد. با این حال، در دهه های اخیر، به ویژه در جوامع یهودی آمریکا و اسرائیل، با بهره گیری از فناوری های دیجیتال، تلاش های جدیدی برای آموزش و ترویج احکام یهودی، حتی برای غیر یهودیان علاقه مند، آغاز شده است.

جنبش Chabad-Lubavitch که یکی از شاخص ترین نهادهای دینی یهودی در زمینه آموزش عمومی است، وبسایت *Chabad.org* را راه اندازی کرده که محتوای آموزشی، تلمودی،

جلسات آنلاین، تفاسیر و پاسخ‌گویی به سؤالات شرعی را با پشتیبانی چندزبانه ارائه می‌دهد. این نهاد از الگوریتم‌های تحلیل‌گر رفتاری برای پیشنهاد مطالب دینی متناسب با کاربران بهره می‌برد.

در اسرائیل، مؤسسه Zomet به صورت تخصصی در حوزه «فناوری شریعت‌محور» فعالیت می‌کند و ابزارهایی طراحی می‌کند که به یهودیان متدین امکان استفاده از وسایل الکترونیکی در روز شبات (شنبه مقدس یهودیان) را مطابق با موازین فقهی می‌دهد. این رویکرد فقهی-فناورانه، نمونه‌ای از پیوند میان شریعت و فناوری در یهودیت معاصر است. در مجموع، بررسی تطبیقی مفهوم ترویج دین در ادیان ابراهیمی نشان می‌دهد که هر یک با توجه به مبانی الهیاتی و سنت‌های خاص خود، به گونه‌ای متفاوت اما نوآورانه به ابزارهای فناورانه واکنش نشان داده‌اند. در این میان، فرصت‌های تازه‌ای برای شناخت الگوهای بومی و بین‌المللی موفق در زمینه بهره‌برداری از فناوری در خدمت دین فراهم می‌شود.

۲. جایگاه رسانه و ابزار در انتقال پیام ادیان

در ادیان ابراهیمی، رسانه و ابزار به عنوان مجرای برای انتقال پیام الهی به مخاطبان تلقی می‌شوند. با این حال، مواجهه و استفاده از این ابزارها در هر دین، بر اساس پیش‌فرض‌های فکری، الهیاتی و فقهی خاص خود صورت می‌گیرد. در این بخش، بانگاهی تطبیقی، رویکرد این ادیان به رسانه و فناوری‌های نوین در انتقال معارف دینی بررسی می‌شود.

اسلام

در جهان اسلام، نگاه به رسانه به عنوان ابزاری در خدمت دعوت دینی، بسته به ساختار دینی و فقهی کشورها متفاوت است، اما اشتراکاتی اساسی نیز وجود دارد.

در مصر، نهاد الازهر به عنوان مرجع دینی رسمی، از سال ۲۰۱۵ واحدی با عنوان مرکز دیده‌بانی الکترونیکی الازهر (*Al-Azhar Observatory for Combating Extremism*)

راه اندازی کرده که از طریق رسانه‌ها، شبکه‌های اجتماعی و هوش مصنوعی، پیام‌های دینی را منتشر می‌کند. این مرکز، تیمی چندزبانه دارد که به صورت شبانه‌روزی در فضای مجازی فعال است و تولیدات ویدئویی، موشن گرافی، پاسخ به شبهات دینی و مقالات دینی منتشر می‌کند. در عربستان سعودی، پلتفرم‌هایی مانند *Muslim Pro* و *IslamicFinder* با حمایت‌های دولتی یا شبه دولتی توسعه یافته‌اند. این پلتفرم‌ها با میلیون‌ها کاربر جهانی، ابزارهایی مانند قرآن صوتی، تعیین قبله با GPS، اذان‌گوهای هوشمند، تقویم هجری و همچنین محتوای دینی روزانه ارائه می‌دهند. عربستان همچنین در پروژه‌های مرتبط با متاورس برای حج و عمره مجازی سرمایه‌گذاری کرده است.

این نمونه‌ها نشان می‌دهند که کشورهای اسلامی با ساختارهای گوناگون، به رسانه نه فقط به عنوان ابزار اطلاع‌رسانی بلکه به عنوان ابزار تبلیغ و حتی کنترل فضای دینی در سطح بین‌الملل نگاه می‌کنند.

مسیحیت

کلیساهای مسیحی، به ویژه شاخه‌های پروتستان، از پیشگامان استفاده گسترده از فناوری و رسانه برای ترویج دین هستند. از زمان اختراع چاپ و انتشار انجیل، کلیساهای رسانه‌محور بوده‌اند. در دهه‌های اخیر، با ورود اینترنت، پادکست، شبکه‌های ماهواره‌ای مسیحی و نرم‌افزارهای دینی، این مسیر عمق بیشتری پیدا کرده است.

نمونه برجسته این تحول، کشیش دیجیتالی "SanTO" است. این ربات انسان‌نما که در ایتالیا توسعه یافته، به ویژه برای سالمندان در خانه‌های مراقبت طراحی شده و قادر است آیات کتاب مقدس را بخواند، دعا کند، و به سؤالات مذهبی پاسخ دهد. همچنین پروژه دیگری به نام Bible AI در آمریکا توسط تیم‌های مسیحی طراحی شده که با استفاده از مدل‌های زبان طبیعی به تفسیر و پاسخ به سؤالات دینی کاربران می‌پردازد.

از دیگر نمونه‌ها، پلتفرم *Pray.com* است که با بیش از ۱۰ میلیون بار دانلود، برنامه‌های دعا، تأمل معنوی، صوت کشیش‌ها و گروه‌های دعای آنلاین را ارائه می‌دهد. این پلتفرم از الگوریتم‌هایی برای شخصی‌سازی تجربه کاربر و پیشنهاد محتوا استفاده می‌کند. در کلیساهای بزرگ مانند *Life.Church* در ایالت اوکلاهاما، کلیسای آنلاین با قابلیت تعامل هم‌زمان، پرسش از کشیش، و حتی دریافت راهنمایی معنوی از طریق چت‌بات ارائه شده است. این کلیسا همچنین نخستین انجیل خوان آنلاین جهان با نرم‌افزار *YouVersion Bible App* را توسعه داد که تاکنون بیش از ۹۰۰ میلیون بار دانلود شده است.

یهودیت

در یهودیت، رسانه و فناوری به‌ویژه در جوامع یهودی آمریکا، اسرائیل و اروپا، در خدمت آموزش و اجرای دقیق شریعت دینی قرار گرفته است. با وجود برخی محدودیت‌های شرعی به‌ویژه در روز شبات، استفاده از ابزارهای هوشمند با طراحی خاص فقهی توسعه یافته است. یکی از نمونه‌های پیشرو، مؤسسه *Zomet* در اسرائیل است که با ترکیب دانش فقهی و فناوری، ابزارهایی برای اجرای احکام در روز شبات (مانند چراغ‌های هوشمند، ویلچرهای الکتریکی با کنترل غیرمستقیم) طراحی کرده است. این ابزارها مبتنی بر اصول فقهی مانند "271" (سبب غیرمستقیم) طراحی می‌شوند که اجازه می‌دهد استفاده از برق یا دستگاه‌های الکترونیکی در شرایط خاص مجاز باشد.

همچنین نهاد *Chabad.org* که وابسته به جنبش خاباد-لوباویچ است، یکی از بزرگ‌ترین مراکز تولید محتوای دینی یهودی آنلاین است که از ابزارهای مدرن مانند هوش مصنوعی، تحلیل داده‌ها، و محتوای چندرسانه‌ای برای ترویج آموزه‌های یهودی استفاده می‌کند. این وب‌سایت در بیش از ۱۰ زبان خدمات آموزشی، پرسش و پاسخ، تورات آنلاین، و جلسات زنده ارائه می‌دهد.

۳. چالش‌های شرعی و معرفتی استفاده از فناوری‌های هوشمند برای بازنمایی دین

ظهور فناوری‌های نوظهور از جمله هوش مصنوعی (AI)، واقعیت مجازی (VR)، واقعیت افزوده (AR)، ربات‌های انسان‌نما، و پلتفرم‌های متاورسی، ظرفیت‌های کم‌سابقه‌ای را برای بازنمایی مفاهیم دینی ایجاد کرده است. با این حال، این ظرفیت‌ها چالش‌های جدی در ابعاد شرعی، معرفتی و هستی‌شناختی نیز با خود به همراه آورده‌اند. ادیان ابراهیمی، هر یک با روش و سنت خاص خود، در حال مواجهه با این چالش‌ها هستند. در ادامه، به طور تفصیلی به این چالش‌ها و نحوه مواجهه با آن‌ها پرداخته می‌شود.

اسلام

در اسلام، استفاده از فناوری در بازنمایی دین با دو پرسش اساسی مواجه است:
 ۱- مشروعیت شرعی استفاده از فناوری‌های نوظهور در انتقال مفاهیم دینی
 ۲- دقت معرفتی و امکان تحریف در بازنمایی حقیقت دینی

در حوزه فقهی، نگرانی‌هایی در مورد بازنمایی چهره پیامبران، شبیه‌سازی مفاهیم غیبی با واقعیت مجازی، یا استفاده از ربات‌های فتوایده برای پاسخ‌گویی دینی مطرح شده‌اند. برخی از فقیهان، بازنمایی چهره پیامبر اکرم (ص) یا اهل بیت (ع) با گرافیک دیجیتال را نوعی تشبیه ناروا دانسته‌اند که ممکن است با قداسست چهره‌های مقدس ناسازگار باشد.

افزون بر این، ابزارهایی مانند فتوایاب‌های هوشمند که با استفاده از الگوریتم‌های NLP پاسخ‌های شرعی می‌دهند، با پرسش‌هایی درباره منبع مشروعیت و احراز اجتهاد مواجه شده‌اند. برای نمونه، در الازهر مصر، کمیته‌ای ویژه برای نظارت بر پروژه‌های دینی هوشمند تشکیل شده است تا از هماهنگی آن‌ها با اصول شریعت اطمینان حاصل کند. در عربستان سعودی نیز سامانه‌های پاسخگویی دینی دیجیتال تحت نظارت مراکز تخصصی برای اعتبار سنجی اداره می‌شوند.

مسیحیت

در سنت مسیحی، مواجهه با فناوری‌های نوین نیز به دو شاخه اصلی تقسیم می‌شود: کلیساهای سنتی که با احتیاط برخورد می‌کنند، و کلیساهای نوگرای انجیلی که به استقبال فناوری رفته‌اند. با این حال، چالش‌های زیرهمچنان مطرح هستند:

۱- ربات‌های واعظ یا کشیش مجازی:

کلیساهایی در آلمان و ایتالیا از ربات‌هایی نظیر *BlessU-2* یا *SanTO* استفاده کرده‌اند. این ربات‌ها دعا می‌خوانند، متن مقدس قرائت می‌کنند و حتی در مواردی برکت می‌دهند. برخی الهی‌دانان مانند پرفسور کریستوفر بِنک (Presbyterian theologian) هشدار داده‌اند که تفویض کارکرد معنوی به ماشین‌ها می‌تواند به فقدان روحانیت انسانی و تقدس‌زدایی از تجربه/ایمانی بینجامد.

۲- شبیه‌سازی واقعیت مجازی کلیساها:

پلتفرم‌هایی مانند *VR Church* در ایالات متحده، عبادت مجازی را در محیط‌های سه بعدی ممکن کرده‌اند. با وجود موفقیت در جذب نسل جدید، انتقاداتی از سوی کلیساهای سنتی مطرح شده مبنی بر این که تجربه حضور واقعی در کلیسا و مفهوم جماعت مؤمنان، در محیط مجازی تضعیف می‌شود.

۳- نگرانی‌های معرفتی:

سوالاتی مانند اینکه «آیا یک هوش مصنوعی می‌تواند گزاره‌های کلامی را به درستی فهم و تفسیر کند؟» و «آیا می‌توان اقتدار روحانی را به الگوریتم‌ها سپرد؟» در میان محافل الهیاتی در حال طرح است. کلیساهای ارتدوکس عمدتاً با احتیاط به این موضوع نگاه کرده‌اند و پروژه‌های فناوری محور را تحت نظر شوراها و دینی قرار داده‌اند.

یهودیت

در سنت یهودی، نسبت به فناوری دیدگاه منعطف تری وجود دارد، مشروط به آن که در چارچوب هلاخا (شریعت یهودی) قرار گیرد. با این حال، چالش های معرفتی و شرعی نیز در این سنت مورد بحث قرار گرفته اند:

۱- تعامل فناوری با احکام شریعت:

مسئله استفاده از ابزارهای الکترونیکی در شبات (شنبه مقدس) از چالش های قدیمی یهودیان ارتدوکس است. مؤسسه Zomet در اسرائیل راه حل هایی مانند دستگاه های پزشکی با مدارهای خاص طراحی کرده که بدون نقض شریعت، قابل استفاده هستند. این اقدامات گامی بزرگ در تلفیق فناوری با احکام سنتی محسوب می شود، اما همچنان پرسش هایی در مورد نیت در عبادت و تجربه اصیل دینی در محیط ماشینی وجود دارد.

۲- هوش مصنوعی و تفسیر تورات:

استفاده از الگوریتم های تحلیل متنی برای استخراج الگوهای مفهومی از متون مقدس در حوزه یهودی در حال افزایش است. با این حال، خام های ارتدوکس هشدار داده اند که "تفسیر کلام خدا" تنها از طریق سنت شفاهی و آموزشی ممکن است و واگذاری آن به ماشین ها ممکن است منجر به تضعیف جایگاه خام و تخریب ساختار هرمنوتیکی یهودی شود.

۳. ابزارهای آموزشی دیجیتال برای کودکان و نوجوانان یهودی نیز با انتقاداتی روبه رو بوده

که آن ها را به تجربه سطحی دینی محدود می کند و ارتباط عمیق با سنت را تضعیف می سازد. به طور خلاصه می توان گفت چالش های شرعی و معرفتی در مواجهه ادیان ابراهیمی با فناوری های هوشمند، ریشه در تفاوت های عمیق الهیاتی، فقهی و انسان شناختی این ادیان دارد. هرچند فناوری ظرفیت های بی سابقه ای در تبلیغ و آموزش دینی فراهم کرده است، اما این تحول،

نیازمند بازاندیشی فقهی و الهیاتی عمیق، نظام‌های نظارتی در نهادهای دینی، و سیاست‌گذاری رسانه‌ای هوشمندانه است تا از تحریف دین یا تضعیف مرجعیت دینی جلوگیری شود.

۴. تأثیر فناوری در تحول نقش مبلغ، عالم دین، کشیش یا خاخم در تعامل با مخاطب

در عصر فناوری‌های دیجیتال و هوش مصنوعی، نقش و کارکرد سنتی شخصیت‌های دینی در ادیان ابراهیمی دستخوش تحولات عمیقی شده است. چهره‌هایی که پیش‌تر صرفاً در مساجد، کلیساها یا کنیسه‌ها حاضر بودند، امروز در قالب شخصیت‌های مجازی، اینفلوئنسرهای مذهبی، مربیان آنلاین، و حتی ربات‌های هوشمند در فضای مجازی ظاهر می‌شوند. این تغییر، نه تنها روش تبلیغ دین را دگرگون کرده، بلکه به بازتعریف مفاهیم سنتی مانند «مرجعیت دینی»، «اقتدار معنوی» و «رابطه شیخ و مرید» منجر شده است.

اسلام

در جهان اسلام، نقش مبلغ به‌طور سنتی با نهادهایی مانند مسجد، دانشگاه‌های اسلامی (مثل الأزهر، دارالعلوم، حوزه‌های علمیه) و مجامع فقهی تعریف می‌شد. اما در دو دهه اخیر، با گسترش فضای مجازی، چهره‌های جدیدی در قامت «دعاة دیجیتال» ظهور کرده‌اند که عمدتاً در پلتفرم‌هایی مانند یوتیوب، فیسبک و تیک‌تاک فعالیت می‌کنند. از جمله این افراد می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- احمد الشقیری (سعودی): با برنامه‌های ویدئویی پر فروش و بیش از هفده میلیون دنبال‌کننده در اینستاگرام، سبک جدیدی از تبلیغ دینی مدرن را ارائه داد که مبتنی بر زبان رسانه، روایت‌گری اجتماعی و اخلاق عملی است.
- عمرو خالد (مصری): از پیشگامان تبلیغ در شبکه‌های ماهواره‌ای عربی و اکنون در شبکه‌های اجتماعی، با تمرکز بر جوانان و سبک زندگی اسلامی.

در این فضا، نوع تعامل نیز تغییر کرده است. مبلغان سنتی اغلب در موقعیت اقتدار یک سویه قرار داشتند، اما مبلغان مجازی در چارچوب رابطه دوسویه، تعاملی و پاسخ گو عمل می کنند. این تحول، فقه تبلیغ و فقه تعامل در فضای مجازی را وارد مرحله جدیدی کرده است. پرسش هایی مانند «آیا مبلغ مجازی باید اجتهاد داشته باشد؟»، «مرزهای حلال و حرام در پاسخگویی اینترنتی چیست؟» و «آیا الگوریتم های می توانند نقش عالم دینی را ایفا کنند؟» موضوعاتی جدی برای سیاست گذاری دینی در کشورهای چون عربستان، مالزی و اندونزی شده است.

مسیحیت

در سنت مسیحی، کشیش ها نه تنها رهبران معنوی بلکه اداره کنندگان اجتماعات محلی نیز هستند. اما امروزه با گسترش رسانه ها، چهره کشیش به شخصیت آنلاین تبدیل شده است. برای نمونه:

- کشیش مجازی "Father Justin" در کلیسای آنلاین *Life Church* در ایالات متحده، یکی از شخصیت هایی است که با استفاده از هوش مصنوعی به سؤالات الهیاتی پاسخ می دهد، دعای خواند، و راهنمایی معنوی ارائه می دهد.
- کلیساهایی مانند VR Church در آمریکا، کشیشان را به محیط متاورسی برده اند. آن ها با آواتارهای سه بعدی در دنیای مجازی موعظه می کنند و حتی مراسم عشاء ربانی را نیز شبیه سازی کرده اند.

تغییر کلیدی در این جا، از شخصیت محلی به شخصیت جهانی است. کشیشی که پیش تر در یک کلیسای محلی مشغول خدمت بود، امروز با میلیون ها نفر در سراسر جهان ارتباط دارد. برخی پژوهشگران مانند Heidi Campbell از دانشگاه تگزاس این تحول را *globalization of pastoral authority* نامیده اند که در آن «مرزهای جغرافیایی و فرهنگی اقتدار کشیش» در حال محو شدن است.

از سوی دیگر، این تحول با بحران‌هایی مانند «سطحی شدن دین»، «بازاری شدن موعظه»، و «شخصی شدن ایمان» همراه است که برخی رهبران کلیسایی مانند اسقف‌های ارتدوکس یا کلیسای کاتولیک نسبت به آن هشدار داده‌اند.

یهودیت

در جامعه یهودی، خاخام‌ها سنتاً مسئول آموزش تورات، داوری در احکام شریعت (هلاخا)، و رهبری معنوی اجتماعات یهودی بوده‌اند. اما با گسترش فناوری، چند تحول اساسی در نقش آن‌ها پدید آمده است:

- خاخام‌ها اکنون از طریق پادکست‌های روزانه، وبینارهای آنلاین تلمود، و آموزش ویدئویی با مخاطبان خود ارتباط دارند. سازمان‌هایی مانند Aish.com و Chabad.org هزاران محتوای آموزشی تولید کرده‌اند که خاخام‌ها را از یک «رهبر محلی» به «آموزگار جهانی» تبدیل کرده است.

- شبکه Chabad-Lubavitch با ایجاد صدها پایگاه در فضای مجازی، نوعی از «خاخام دیجیتال» را در عمل محقق کرده که از طریق فرم‌های گفت‌وگوی آنلاین، به سؤالات شرعی و الهیاتی پاسخ می‌دهند.

یکی از نمونه‌های پیشرو، پروژه AskMoses.com است که توسط خاخام‌های لوباوویچ طراحی شده و با استفاده از هوش مصنوعی و اپراتورهای انسانی، پاسخگویی لحظه‌ای به سؤالات اعتقادی، شرعی و تربیتی فراهم می‌کند.

با این حال، برخی خاخام‌های سنت‌گرا نسبت به خطر تقلیل جایگاه خاخام به یک پاسخگوی مجازی هشدار داده‌اند و تأکید کرده‌اند که *نقل سنت شفاهی و حضوری در تربیت معنوی غیرقابل جایگزینی است*.

به عنوان جمع‌بندی این بخش باید گفت که فناوری دیجیتال و هوش مصنوعی، نقش مبلغ دینی را از یک مقام سنتی و حضوری، به یک عنصر تعاملی و فناورانه تبدیل کرده است. در این فرآیند، فرصت‌هایی مانند گسترش دسترسی و پاسخگویی سریع‌تر به نیازهای معنوی به

وجود آمده، اما در مقابل، با تهدیدهایی چون از بین رفتن عمق ارتباط انسانی، کاهش اعتبار مرجعیت سنتی و افزایش شبهه در اصالت پیام نیز مواجهیم. مواجهه موفق با این پدیده، مستلزم بازتعریف سیاست‌های تربیت مبلغان، فقه تعامل در بستر مجازی، و نظام‌مند کردن اخلاق تبلیغ در بستر فضای مجازی است.

جمع‌بندی بخش اول

تحولات پرشتاب در عرصه فناوری‌های نوین، از اینترنت و شبکه‌های اجتماعی تا هوش مصنوعی، واقعیت افزوده و متاورس، محیطی جدید برای تعاملات دینی فراهم کرده‌اند. این فضا دیگر تنها یک ابزار نیست، بلکه به عنوان زیست‌جهان جدید انسان معاصر، ساختارهای مفهومی و شیوه‌های تبلیغ و انتقال پیام‌های دینی را به چالش کشیده است.

در این بخش دیدیم ادیان ابراهیمی با رویکردهای متنوع و گاه متفاوت، به استقبال این فضا رفته‌اند:

- اسلام در جوامع مختلف از مصر و عربستان تا اندونزی، با حفظ چارچوب‌های فقهی، به توسعه نهادهای رسانه‌ای دینی، نرم‌افزارهای تعلیمی، و پلتفرم‌های پاسخ‌گویی مجازی اقدام کرده است.
- مسیحیت با سابقه تاریخی در بهره‌گیری از رسانه، اکنون در قالب‌های نوینی مانند کشیش مجازی، کلیساهای متاورسی، و شبکه‌های جهانی تبلیغ دینی در حال فعالیت است.
- یهودیت نیز با تأکید بر آموزش درون دینی و رعایت احکام، از فناوری‌های نو برای انتقال سنت‌های دینی، پاسخ‌گویی به سؤالات، و ترویج شریعت یهودی در سطح جهانی بهره گرفته است.

این بررسی تطبیقی نشان داد در این سه دین، فناوری نه تنها ابزار انتقال پیام، بلکه میدان/نیزم معنا شده و المان‌های سنتی دینی را در معرض بازتعریف قرار داده است. رهبران دینی امروز با مخاطبانی مواجهند که نه در صف مسجد یا کلیسا، بلکه در کامنت‌های یوتیوب، جلسات زوم، یا ربات‌های هوش مصنوعی به دنبال پاسخ‌های معنوی‌اند. از این رو، برای سیاست‌گذاران فرهنگی و دینی، توجه به این تحولات و تدوین چارچوب‌های نوین برای تولید محتوای دینی در فضای مجازی، ضرورتی حیاتی است.

بخش دوم: بررسی اقدامات مسلمانان در استفاده از فناوری و هوش

مصنوعی برای تولید و ترویج محتوای دینی

جهان اسلام باییش از یک و نیم میلیارد پیرو در نقاط مختلف جهان، طیف وسیعی از تجربه ها و ابتکارات را در زمینه بهره برداری از فناوری برای ترویج دین اسلام در فضای مجازی به نمایش گذاشته است. از مؤسسات رسمی و نهادهای دینی مانند الازهر مصر، رابطة العالم الإسلامی در عربستان، مجمع فقه اسلامی جده، تاجنبش های مردمی در کشورهای اندونزی، مالزی، ترکیه، پاکستان و حتی غرب، همه در تلاش اند تا با کمک فناوری، انتقال پیام اسلامی را برای مخاطبان جدید، به ویژه نسل جدید، ممکن سازند.

این بخش با هدف تحلیل نظام مند اقدامات مسلمانان، به بررسی زیرساخت های فناورانه، نمونه های موفق در سطح جهان، نقش نرم افزارها، الگوریتم های هوش مصنوعی، و شبکه های اجتماعی در ترویج دین می پردازد. هم چنین، تلاش می شود چالش های فرهنگی، فقهی و حتی سیاسی مرتبط با این حوزه بررسی شود.

۱. نهادهای دینی و سیاست گذاری رسانه ای در دنیای اسلام

در جهان اسلام، سیاست گذاری دینی و مواجهه با فناوری های نوین، یکی از مهم ترین چالش های معاصر نهادهای دینی به شمار می رود. با گسترش اینترنت، شبکه های اجتماعی و ظهور فناوری هایی همچون هوش مصنوعی، متاورس و واقعیت مجازی، بسیاری از مراکز دینی

ناگزیر از بازتعریف نقش خود در فضای مجازی شده‌اند. این تحولات صرفاً به مثابه تغییر ابزارهای تبلیغ دینی تلقی نشده، بلکه به نوعی دگرگونی در فرآیند معناشناختی انتقال دین و مرجعیت دینی منجر شده است. در این بخش، تجربه سه مرکز مهم در جهان اسلام - مصر، عربستان سعودی و جنوب شرق آسیا - مورد تحلیل قرار می‌گیرد.

در مصر، دانشگاه الازهر به عنوان یکی از معتبرترین نهادهای دینی اسلامی، نقش پیشگامی در سیاست‌گذاری رسانه‌ای ایفا کرده است. الازهر نه تنها در عرصه فقهی ورود به فضای رسانه‌ای را مشروع دانسته، بلکه با تأسیس نهادهایی مانند «مرکز رصد الازهر در فضای مجازی»، به تولید محتوای چندزبانه برای مبارزه با افراط‌گرایی و تقویت روایت اعتدالی از اسلام پرداخته است. این مرکز از سال ۲۰۱۸ تاکنون فعالیت خود را در یوتیوب، فیس‌بوک، اینستاگرام و اخیراً TikTok گسترش داده و بیش از ۱۳ زبان زنده دنیا را در برنامه‌های خود پوشش داده است. همچنین دارالافتاء مصر با راه‌اندازی نرم‌افزار فتوا، سامانه پیامکی پاسخ به سؤالات شرعی، و پلتفرم گفت‌وگوی آنلاین، تجربه‌ای نسبتاً موفق در هوشمندسازی پاسخ‌گویی دینی به مخاطبان داشته است. این اقدامات در کنار فتاوی رسمی در باره جواز استفاده از فضای مجازی برای تبلیغ دین، نشان می‌دهد که الازهر نه تنها پذیرای فناوری بوده، بلکه به دنبال تأسیس یک چارچوب فقهی نو برای آن است.

در عربستان سعودی، ساختار سیاست‌گذاری دینی از منظر حکمرانی مذهبی متمرکز، با سازماندهی بهتری نسبت به مصر عمل می‌کند. وزارت امور اسلامی، دعوت و ارشاد این کشور طی چند سال گذشته با تکیه بر راهبردهای کلان «چشم‌انداز ۲۰۳۰» به توسعه محتوای دینی مجازی پرداخته است. پلتفرم‌هایی نظیر «مرکز جهانی اعتدال» و نرم‌افزارهایی مانند «اسلام ۳۶۰» در این کشور توسعه یافته‌اند تا محتوای قرآن، حدیث، احکام فقهی، و حتی پرسش‌های شرعی را در قالب چندرسانه‌ای و با استفاده از جست‌وجوی هوشمند در اختیار کاربران قرار دهند. یکی از تجربه‌های منحصر به فرد این کشور استفاده از فناوری هوش مصنوعی برای ترجمه خودکار قرآن و روایات به زبان‌های آفریقایی و آسیایی است، که در قالب پروژه‌ای در «مرکز جهانی ترجمه» در مکه در حال انجام است. همچنین در ایام حج و عمره، عربستان از ربات‌های

هوشمند مجهز به پاسخ‌گویی صوتی چندزبانه برای راهنمایی زائران بهره گرفته که یکی از شاخص‌ترین نمونه‌های تلفیق فناوری با خدمات دینی در جهان اسلام محسوب می‌شود.

در جنوب شرق آسیا، کشورهای چون اندونزی و مالزی الگوهای متفاوتی را در سیاست‌گذاری دینی و رسانه‌ای دنبال کرده‌اند. در اندونزی، وزارت امور دینی با مشارکت نهادهای دولتی و مردم‌نهاد، تجربه‌هایی مانند پلتفرم «Sihalal» را برای مدیریت امور شرعی، آموزش احکام و ترویج آموزه‌های اسلامی طراحی کرده است. این پلتفرم، علاوه بر معرفی غذاها و محصولات حلال، شامل آموزش قرآن، اوقات شرعی، ادعیه روزانه، و حتی محتوای چندرسانه‌ای تربیتی برای نوجوانان است. در مالزی نیز تجربه‌هایی مانند «SalamWeb» به عنوان نخستین مرورگر اسلامی با استانداردهای اخلاقی اسلامی، یا نرم‌افزار «GoHalal»، نشان از حضور فعال نهادهای دینی، استارت‌آپ‌های خصوصی و دانشگاه‌های اسلامی در تولید محتوای دینی مبتنی بر فناوری دارد. دانشگاه بین‌المللی اسلامی مالزی (IIUM) حتی دپارتمانی تخصصی با عنوان «رسانه مجازی اسلامی» تأسیس کرده است که در آن به آموزش مبلغ دیجیتال و پژوهش‌های میان‌رشته‌ای در باره دین و فناوری پرداخته می‌شود.

در سطح فرادولتی، مجامعی مانند سازمان همکاری اسلامی (OIC)، مجمع فقه اسلامی جده، و سازمان آیسسکونیز در دهه اخیر، نقش فعالی در تدوین اسناد راهبردی برای بهره‌گیری از فناوری در خدمت دین ایفا کرده‌اند. این نهادها نه تنها فتواها و بیانیه‌هایی درباره بهره‌برداری از هوش مصنوعی، واقعیت مجازی، و فناوری متاورس منتشر کرده‌اند، بلکه تلاش کرده‌اند تا اخلاق مجازی اسلامی را در سطح بین‌المللی تبیین و ترویج کنند.

آنچه از بررسی این نمونه‌ها برمی‌آید، این است که نهادهای دینی در دنیای اسلام، با درجات متفاوتی از نهادینه‌سازی فناوری، در تلاش‌اند نه تنها مصرف‌کننده ابزارهای نوین، بلکه تولیدکننده گفتمان دینی نوین در بستر فناوری باشند. این تلاش‌ها، چه در قالب سنت فقهی و چه در قالب تجربه‌های میدانی، می‌تواند الگویی مفید برای سایر کشورها، از جمله ایران، در مسیر سیاست‌گذاری دینی هوشمندانه فراهم آورد.

۲. بررسی نمونه‌های موفق پلتفرم‌ها و نرم‌افزارهای اسلامی

با گسترش فناوری‌های نوین و گسترش دسترسی جهانی به اینترنت و تلفن‌های هوشمند، جهان اسلام نیز شاهد شکل‌گیری نسل جدیدی از ابزارهای ترویج دینی در قالب پلتفرم‌ها و نرم‌افزارها شده است. برخلاف گذشته که رسانه‌های مکتوب و شفاهی ابزار اصلی تبلیغ دین بودند، اکنون نرم‌افزارهای تعاملی، رسانه‌های اجتماعی، و فناوری‌های هوشمند نقش مؤثری در ارتباط‌گیری میان نهادهای دینی و جامعه ایفا می‌کنند. در این بخش، به معرفی و تحلیل چند نمونه موفق از پلتفرم‌ها و نرم‌افزارهایی می‌پردازیم که توانسته‌اند محتوای دینی را با فناوری‌های جدید تلفیق کرده و به ابزارهای مؤثر در آموزش، عبادت، و سبک زندگی اسلامی تبدیل شوند.

یکی از برجسته‌ترین نمونه‌ها در این حوزه نرم‌افزار "Niyyah" است که در سال ۲۰۲۲ توسط گروهی از مسلمانان در آمریکا طراحی و منتشر شد. این نرم‌افزار یک پلتفرم مدیریت معنوی است که به کاربر امکان می‌دهد نیت‌های عبادی خود را ثبت و پیگیری کند، عبادات روزانه را زمان‌بندی نماید، یادآوری‌های معنوی شخصی‌سازی شده دریافت کند و در چالش‌های عبادی اجتماعی با دیگر کاربران شرکت کند. Niyyah با ترکیب طراحی مینیمالیستی، رابط کاربری روان، و تحلیل داده‌های عبادی، توانسته است تجربه‌ای عمیق از دینداری دیجیتال فراهم آورد. علاوه بر این، این پلتفرم تلاش کرده است تا مفهوم نیت و توجه در عبادت را که یکی از ارکان فقهی و عرفانی در اسلام است، به زبان فناوری بازتعریف کند. موفقیت این نرم‌افزار به حدی بوده که در کنفرانس‌های نوآوری دینی در آمریکا و اروپا مورد توجه قرار گرفته و از آن به عنوان نمونه‌ای موفق یاد شده است.

در جهان عرب، نرم‌افزار "Ayah" یکی از موفق‌ترین نمونه‌ها در حوزه قرائت و تدبر قرآن به شمار می‌رود. این نرم‌افزار با طراحی زیبا، ارائه ترجمه‌های دقیق و متنوع، امکان گوش دادن به قاریان برجسته، و نیز امکانات جست‌وجوی پیشرفته، توانسته است میلیون‌ها کاربر مسلمان را به خود جذب کند. نکته قابل توجه در Ayah، بهره‌گیری از

الگوریتم‌های هوش مصنوعی برای پیشنهاد آیات مرتبط بر اساس رفتار کاربر و تحلیل موضوعی سوره‌هاست. این امر، نه تنها تعامل با قرآن را آسان‌تر کرده، بلکه امکان تدبیر هوشمند و هدف‌مند را نیز برای کاربران فراهم کرده است. Ayah به صورت رسمی توسط بنیاد NoonTech در عربستان سعودی پشتیبانی می‌شود و در سال ۲۰۲۳ جایزه بهترین نرم‌افزار دینی جهان عرب را از مرکز اطلاعات اسلامی خلیج فارس دریافت کرد.

نمونه‌ای دیگر، پلتفرم "Muslim Pro" است که با بیش از ۱۲۰ میلیون دانلود در سراسر جهان، یکی از جامع‌ترین نرم‌افزارهای دینی مسلمانان محسوب می‌شود. این پلتفرم که از مالزی آغاز به کار کرد، اکنون خدماتی از قبیل زمان‌بندی اذان، قبله‌یاب، قرآن صوتی، ترجمه، دعا‌های روزانه، محتوای آموزشی تصویری و قابلیت شبکه اجتماعی را ارائه می‌دهد. همچنین نسخه‌های ویژه‌ای از این نرم‌افزار برای ماه رمضان، حج، و حتی گروه‌های سنی مختلف طراحی شده است. یکی از نوآوری‌های Muslim Pro استفاده از واقعیت افزوده (AR) برای آموزش وضو و نماز است که کاربران می‌توانند از طریق دوربین گوشی، آموزش گام‌به‌گام و تعاملی را تجربه کنند. این نرم‌افزار همچنین پلتفرمی برای تبلیغ و اطلاع‌رسانی درون برنامه‌ای نهادهای دینی در کشورهای مختلف فراهم آورده که قابلیت سفارشی‌سازی محتوای دینی به زبان‌ها و فرهنگ‌های گوناگون را مهیا می‌کند.

در عرصه هوش مصنوعی، نرم‌افزار "Islamic AI" نمونه‌ای نوین از کاربرد فناوری‌های زبان‌محور در پاسخ‌گویی به سؤالات دینی است. این پلتفرم با تکیه بر مدل‌های زبانی آموزش‌دیده بر متون دینی، به کاربران این امکان را می‌دهد که سؤالاتی در زمینه فقه، کلام، اخلاق، و تاریخ اسلام بپرسند و پاسخ‌هایی مبتنی بر منابع معتبر (مانند قرآن، حدیث و فتاوی علمای برجسته) دریافت کنند. Islamic AI با نظارت مجامع فقهی و پشتیبانی دانشگاه بین‌المللی اسلامی مالزی توسعه یافته و دارای سیستم نظارت انسانی برای اصلاح و ارتقاء کیفیت پاسخ‌هاست. این پلتفرم همچنین از قابلیت چت‌بات‌گفت‌وگو محور بهره‌مند است که کاربران را به مکالمه‌های معنوی هدایت می‌کند.

تجربه موفق دیگر، "Quran Majeed" است که با بیش از ۵۰ میلیون کاربر فعال، امکاناتی مانند قرائت صوتی با صوت قاریان مختلف، ترجمه همزمان به بیش از ۳۰ زبان، ویژگی نشانه‌گذاری، یادآوری زمان تلاوت و حتی تحلیل آماری تلاوت روزانه را فراهم کرده است. این نرم‌افزار در کشورهای جنوب آسیا، به ویژه پاکستان و هند، کاربرد گسترده‌ای دارد و با روزرسانی‌های منظم و امکانات شخصی‌سازی گسترده، همچنان از رقبای خود پیشی می‌گیرد. بررسی این نمونه‌ها نشان می‌دهد که تجربه‌های موفق مجازی در جهان اسلام، دیگر به مرحله ابتدایی نشر محتوای دینی محدود نیستند، بلکه در حال ساختن فضاهایی نو برای تجربه دینی، مدیریت معنوی فردی، و حتی تبلیغ هوشمند دین هستند. از سوی دیگر، این تحولات نشان می‌دهند که تولید محتوای دینی دیگر صرفاً فعالیتی روحانی نیست، بلکه نیازمند تخصص میان‌رشته‌ای در طراحی، روان‌شناسی کاربر، مهندسی نرم‌افزار، و حتی علوم داده است.

در نهایت، الگویی از این پلتفرم‌ها نه تنها از حیث محتوایی، بلکه از جهت مدل‌های مشارکت نهادی، نحوه تأمین مالی، تعامل با مخاطب، و نوع نگاه به فناوری به عنوان ابزار تربیت دینی، می‌تواند برای کشورمان بسیار آموزنده باشد.

۳. استفاده از هوش مصنوعی در پاسخ‌گویی شرعی و تربیتی

در دهه اخیر، هوش مصنوعی به یکی از برجسته‌ترین فناوری‌های تحول‌آفرین در زمینه آموزش و تعامل اجتماعی بدل شده و نهادهای دینی نیز، هرچند با احتیاط، شروع به آزمودن قابلیت‌های این فناوری در خدمت اهداف تبلیغی و تربیتی کرده‌اند. در میان کشورهای مسلمان، عربستان سعودی و مالزی پیشروترین تجربه‌ها را در به کارگیری هوش مصنوعی در امور دینی ارائه کرده‌اند.

در این بخش، به بررسی دو محور اصلی می‌پردازیم: اول، پروژه‌های چت‌بات‌های فقهی و پاسخ‌گویی هوشمند به پرسش‌های شرعی؛ و دوم، الگوریتم‌های یادگیری ماشینی برای آموزش مفاهیم دینی به صورت شخصی‌سازی شده در پلتفرم‌های آموزشی نوین.

چت‌بات‌های فقهی و پاسخ‌گویی هوشمند به پرسش‌های شرعی

در عربستان سعودی، اداره کل امور اسلامی، تبلیغ و ارشاد، در همکاری با دانشگاه ملک سعود، پروژه‌ای آزمایشی را با عنوان "المفتی الرقمي" (MuftiBot) آغاز کرده که هدف آن پاسخ‌گویی سریع و دقیق به پرسش‌های شرعی روزمره از طریق هوش مصنوعی است. این چت‌بات، مبتنی بر پایگاه داده‌ای عظیم از فتاوی‌ای علما، احکام فقهی و تفسیرهای سنتی است که با الگوریتم‌های پردازش زبان عربی توسعه یافته است. مهم‌ترین ویژگی این سامانه، «پاسخ مبتنی بر مذهب» است؛ یعنی کار بر پیش از پرسش، مذهب فقهی خود (حنفی، شافعی، مالکی یا حنبلی) را انتخاب می‌کند و پاسخ‌ها بر اساس منابع همان مذهب ارائه می‌شوند. این سامانه، که در حال حاضر به صورت محدود در پلتفرم‌های رسمی دولت در حال اجراست، مورد استقبال نسبی طلاب و عموم مردم قرار گرفته و در گام‌های بعدی قرار است به زبان‌های انگلیسی و اردو نیز توسعه یابد.

در مالزی نیز، مرکز پژوهشی دانشگاه بین‌المللی اسلامی مالزی (IIUM) با همکاری بنیاد فناوری اسلامی Southeast Asian Islamic Tech Foundation، پروژه‌ای با عنوان "FatwaAI" را راه‌اندازی کرده است. این سامانه با استفاده از مدل‌های زبانی آموزش دیده بر اساس متون فقهی مالزی، به کاربران امکان می‌دهد تا سؤالات خود را در زمینه عبادات، معاملات، احکام خانواده، و حتی مسائل نوپدید مانند ارز دیجیتال، پزشکی نوین و فضای مجازی مطرح کنند. FatwaAI دارای دو بخش مجزا است: یکی برای پاسخ‌های سریع و عمومی مبتنی بر هوش مصنوعی، و دیگری برای ارجاع به علما جهت پاسخ‌های دقیق‌تر و دارای ضمانت شرعی. این سیستم همچنین قابلیت یادگیری مداوم از بازخورد کاربران و به‌روزرسانی محتوای فقهی بر اساس فتاوی‌ای جدید را دارد.

الگوریتم‌های شخصی‌سازی محتوای تربیتی در پلتفرم‌های آموزش دینی

هم‌زمان با توسعه ابزارهای پاسخ‌گویی شرعی، حوزه آموزش مفاهیم دینی نیز تحت تأثیر فناوری هوش مصنوعی قرار گرفته است. پلتفرم‌هایی مانند Bayyinah TV در آمریکا و Qalbox در سنگاپور، با بهره‌گیری از الگوریتم‌های یادگیری ماشینی، محتواهای آموزشی را بر اساس سطح دانش، علایق، والگوی مصرف مخاطب تنظیم می‌کنند. این الگوریتم‌ها که عملکردی مشابه با پلتفرم‌هایی نظیر Netflix یا Duolingo دارند، به کاربران می‌دهند تا در مسیر شخصی خود در یادگیری قرآن، تفسیر، زبان عربی و اخلاق اسلامی حرکت کنند.

پلتفرم Bayyinah TV که توسط استاد معروف زبان عربی، نعمان علی خان، پایه‌گذاری شده، محتواهای آموزش تفسیر، صرف و نحو، مفاهیم اخلاقی و معنوی را در سطوح مختلف ارائه می‌دهد. این سامانه با بهره‌گیری از داده‌کاوی رفتاری، دوره‌هایی را که بیشترین تأثیرگذاری را بر کاربر داشته‌اند، تحلیل می‌کند و مسیر یادگیری بهینه را پیشنهاد می‌دهد. همچنین، به کاربران یادآوری‌های خودکار بر اساس سطح پیشرفت و زمان بندی ترجیحی ارسال می‌شود که نوعی «مری معنوی مجازی» محسوب می‌شود.

پلتفرم Qalbox، توسعه یافته توسط تیم MuslimPro، با تمرکز بر مخاطبان آسیای جنوب شرقی، فضایی چندرسانه‌ای شامل مستند، پادکست، سخنرانی‌های علما، آموزش کودکان و درام‌های معنوی ارائه می‌دهد. الگوریتم‌های توصیه‌گر این پلتفرم، نه تنها بر اساس مصرف محتوای گذشته، بلکه بر اساس مناسبت‌های دینی (رمضان، محرم، عید قربان و...)، موقعیت جغرافیایی، و حتی حالت روحی کاربر (از طریق تحلیل محتوای جست‌وجو شده)، محتوای معنوی مناسب را پیشنهاد می‌دهند. چنین سازوکاری، تجربه دینی را از یک محتوای یک‌سویه به یک مسیر تربیتی فعال و درگیرکننده تبدیل می‌کند.

از مجموع این تجربه‌ها می‌توان دریافت که جهان اسلام، با وجود تنوع مذهبی و فرهنگی، به تدریج در حال ورود به مرحله‌ای است که در آن، هوش مصنوعی تنها ابزار انتقال پیام نیست، بلکه به سازوکار شناخت، تحلیل، و هدایت معنوی فردی بدل می‌شود. با این حال، این حوزه

همچنان با چالش‌های مهمی چون نظارت شرعی، خطر خطای الگوریتمی، و لزوم ارتقاء سواد دینی کاربران مواجه است.

۴. چالش‌های پیش‌رو استفاده از فناوری‌های نوین:

اگرچه استفاده از فناوری‌های نوین، به‌ویژه هوش مصنوعی، فرصت‌های بی‌سابقه‌ای را برای ترویج دین در جوامع اسلامی فراهم کرده است، اما این مسیر خالی از مخاطره نیست. یکی از مهم‌ترین چالش‌های این حوزه، سوءاستفاده جریان‌های افراطی از پلتفرم‌های مختلف برای انتشار قرائت‌های تند و تکفیرآمیز از دین است. با توجه به ماهیت غیرمتمرکز اینترنت و نبود نظارت‌های کافی، گروه‌هایی مانند داعش، القاعده و دیگر جریان‌های سلفی-جهادی، توانسته‌اند از فضای مجازی برای جذب نیرو، آموزش ایدئولوژیک، و سازماندهی حملات تروریستی استفاده کنند. بهره‌گیری از این گروه‌ها از الگوریتم‌های توصیه‌گر شبکه‌های اجتماعی برای گسترش محتوای رادیکال، موجب شد نهادهای دینی و امنیتی کشورهای مسلمان، از جمله عربستان سعودی، مصر و اندونزی، به فکر ایجاد سامانه‌های داخلی برای مقابله با این تهدیدات بیفتند. ال‌زهر مصر از سال ۲۰۱۵ با راه‌اندازی مرکز "مرصد الأزهر لمكافحة التطرف" (مرکز رصد افراط‌گرایی ال‌زهر) اقدام به نظارت مستمر بر محتوای افراط‌گرایانه انجام داد و توانست هزاران کانال و حساب مرتبط با تفکر تکفیری را شناسایی و گزارش کند.

در سوی دیگر این چالش، پدیده‌ای نوظهور اما کمتر شناخته‌شده به نام «سکولاریسم الگوریتمی» در حال شکل‌گیری است. بسیاری از الگوریتم‌های هوش مصنوعی که در موتورهای جست‌وجو، شبکه‌های اجتماعی و پلتفرم‌های رسانه‌ای فعال‌اند، توسط شرکت‌های فناوری غربی طراحی شده‌اند که در آن‌ها اصول فرهنگی، معرفتی و ارزشی غالب، سکولار، لیبرال یا بی‌طرفانه تلقی می‌شوند. این رویکرد به ظاهر خنثی، در عمل به حذف، یا به حاشیه‌راندن تدریجی محتوای دینی و سنتی منجر می‌شود. برای مثال، گزارش‌هایی از فیلترینگ ناآگاهانه محتواهای اسلامی یا اولویت‌دهی به محتوای تفسیری خاص در نتایج

جست‌وجو، نشان‌دهنده سوگیری الگوریتم‌ها نسبت به محتوای دینی است. همچنین، نبود استانداردهای بین‌المللی برای شناسایی صحیح محتوای مذهبی، باعث شده بسیاری از مضامین دینی به‌طور خودکار در دسته‌بندی‌هایی چون «محتوای حساس» یا «قابل بررسی» قرار گیرند.

مسئله دیگر، مربوط به فقدان زیرساخت‌های مستقل بومی برای طراحی الگوریتم‌ها، پلتفرم‌ها و سامانه‌های آموزش دینی است. بیشتر پروژه‌های موفق فعلی همچون Bayyinah، Quran.com، TV یا IslamicFinder وابسته به شرکت‌های خصوصی اند و سیاست‌گذاری فراگیر دینی در فضای مجازی در بیشتر کشورهای اسلامی هنوز شکل نگرفته است. نبود انسجام در راهبردهای دولتی، ضعف سرمایه‌گذاری، و نبود هم‌افزایی بین‌المللی میان نهادهای دینی مسلمان، عملاً موجب شده فرصت‌های هوش مصنوعی به نفع جریان‌های غیررسمی یا حتی مخرب بهره‌برداری شود.

در این میان، برخی نهادها مانند «اتحادیه جهانی علمای مسلمان» و «مجمع فقه اسلامی» تلاش‌هایی برای تدوین چارچوب‌های اخلاقی و فقهی استفاده از هوش مصنوعی آغاز کرده‌اند، اما این تلاش‌ها هنوز در مراحل اولیه اند و با سرعت تحولات فناوری همگام نیستند.

جمع‌بندی بخش دوم

بخش دوم این پژوهش با تمرکز بر اقدامات جهان اسلام در بهره‌گیری از فناوری‌های نوین، به ویژه هوش مصنوعی، برای ترویج مفاهیم دینی، نشان داد که کشورهای مسلمان در حال ورود به مرحله‌ای از تطبیق هوشمندانه و محتاطانه با تحولات فناورانه هستند. از نمونه‌های نوآورانه مانند نرم‌افزار Niyyah گرفته تا سامانه‌های پاسخ‌گویی فقهی در عربستان و مالزی، تا استفاده از الگوریتم‌های شخصی‌سازی در پلتفرم‌های آموزش دینی، همه حکایت از آن دارند که دین اسلام در عصر کنونی، در حال بازتعریف ابزارهای خود برای انتقال پیام است.

با این حال، این مسیر با چالش‌هایی پیچیده نیز همراه است؛ از جمله سوءاستفاده جریان‌های افراطی از رسانه‌ها، نبود چارچوب‌های فقهی روزآمد، و مخاطرات ناشی از

سکولاریسم پنهان در طراحی الگوریتم‌ها. آنچه در نهایت اهمیت دارد، ایجاد یک مدل بومی برای بهره‌گیری اخلاق محور، مؤثر و حکیمانه از هوش مصنوعی در ترویج دین است؛ مدلی که همسو با اصول شریعت، مقتضیات فرهنگی و تحولات جهانی باشد. این الگو می‌تواند در سیاست‌گذاری‌های داخلی ایران نیز الهام‌بخش باشد، به‌ویژه در طراحی نهادهای ناظر بر محتوای دینی، تربیت مبلغان مسلط بر ابزارهای نوین، و تدوین استانداردهای اخلاقی برای تعامل با هوش مصنوعی.

با پایان بخش دوم، در بخش آینده به بررسی اقدامات دین مسیحیت در استفاده از فناوری‌های نوین، با تمرکز ویژه بر تجربه کلیساها در اروپا و آمریکا، خواهیم پرداخت.

بخش سوم: بررسی اقدامات مسیحیت در بهره‌گیری از فناوری‌های نوین برای ترویج دین

۱. استفاده کلیسا از فناوری‌های نوین در موعظه، تعلیم و ترویج

تاریخ مسیحیت بارسانه‌ها گره خورده است. از قرون وسطی که نسخه‌های دست‌نویس کتاب مقدس در صومعه‌ها نگهداری می‌شد، تا اختراع صنعت چاپ توسط یوهانس گوتنبرگ که منجر به انقلابی در دسترسی عمومی به انجیل شد، مسیحیت همواره به بهره‌برداری از ابزارهای انتقال پیام توجه داشته است. امروز، این سنت دیرینه با ورود به عصر حاضر، تحولی جدید را تجربه می‌کند. کلیساهای مختلف، به ویژه در آمریکا، اروپا و حتی در آمریکای لاتین و آفریقا، از پلتفرم‌های متعددی برای ارائه پیام‌های دینی، تعلیم کتاب مقدس، پاسخ‌گویی به پرسش‌های ایمانی و اجرای مراسم عبادی بهره‌می‌گیرند.

نمونه‌ای بارز از این جریان، پلتفرم Pray.com است که با بیش از ده میلیون کاربر در سراسر جهان، به یکی از محبوب‌ترین نرم‌افزارهای دعا و نیایش مسیحی تبدیل شده است. این نرم‌افزار، علاوه بر امکان دسترسی به دعا‌های صوتی، تفسیر کتاب مقدس، و پادکست‌های روزانه با صدای کشیشان برجسته، قابلیت «دعا کردن به صورت گروهی آنلاین» را نیز فراهم

می‌کند. این نوآوری موجب شده تا مؤمنان در هر زمان و مکان بتوانند حس مشارکت در اجتماع مذهبی را تجربه کنند، حتی اگر در انزوای مناطق دورافتاده باشند.

در این میان، برخی کلیساها پا را فراتر نهاده‌اند و از فضای واقعیت مجازی (VR) برای برگزاری مراسم عبادی استفاده می‌کنند. برای مثال، Life.Church در ایالت اوکلاهما، یکی از پیشگامان استفاده از VR در عبادات است. این کلیسا با طراحی محیط‌هایی در پلتفرم AltspaceVR، به کاربران اجازه می‌دهد با آواتارهای خود در جلسات دعا، موعظه، و گفت‌وگو شرکت کنند. تجربه حضور در فضای معنوی سه بعدی، حتی با امکان گفت‌وگو با کشیش و دیگر مؤمنان، احساسی نزدیک به کلیسا را برای مخاطب بازسازی می‌کند.

نمونه قابل توجه دیگر، پروژه‌ای در سوئیس است که طی آن، کلیسای سنت پیترو (St. Peter's Church) در ژنو اقدام به معرفی اولین «کشیش مجازی» کرد. این کشیش مجازی که با همکاری گروهی از پژوهشگران هوش مصنوعی طراحی شده بود، قادر است به سؤالات دینی پاسخ دهد، آیات کتاب مقدس را بخواند و تفسیرهای مختلف را ارائه دهد. این پروژه با هدف ایجاد فضایی برای تعامل آزاد در باره ایمان در بستر فناوری طراحی شد، هرچند با نقدهایی نیز از سوی محافل محافظه کار روبرو شد که آن را جایگزینی ناقص برای روحانیت سنتی دانستند.

همچنین کلیسای Hillsong در استرالیا و آمریکا، یکی از نمونه‌های موفق در استفاده از شبکه‌های اجتماعی و استریم آنلاین برای بخش موعظه‌ها و موسیقی‌های مذهبی است. با میلیون‌ها دنبال‌کننده در یوتیوب و اینستاگرام، Hillsong توانسته است نوعی «مسیحیت رسانه محور» را با ذائقه جوانان ترکیب کرده و مفاهیم دینی را در فرمتی جذاب و قابل درک به مخاطب مدرن ارائه دهد.

از منظر مفهومی نیز، برخی کلیساها اقدام به تدوین دستورالعمل‌هایی در باب اخلاق رسانه‌ای و استفاده مسیحی از فناوری کرده‌اند. کلیسای کاتولیک رم در بیانیه‌هایی مانند “The Church and Internet” (۲۰۰۲) و “Ethics in Internet” (۲۰۰۲) اصولی را برای فعالیت دینی در فضای مجازی ترسیم کرده که تا امروز نیز مرجع نهادهای دینی در مواجهه با رسانه‌ها باقی

مانده‌اند. این بیانیه‌ها تأکید دارند که اینترنت باید ابزاری برای «تثبیت حقیقت و عدالت مسیحی» باشد و نه صرفاً وسیله‌ای برای انتشار بی‌هدف محتوا.

در مجموع، مسیحیت به عنوان دینی جهانی و ساختاریافته، با برخورداری از نهادهای منظم و رویکردهای نظام‌مند به تبلیغ، توانسته است از فناوری‌های مجازی نه تنها برای حفظ ارتباط با پیروان خود استفاده کند، بلکه در سطحی وسیع‌تر، فضای مجازی را به عرصه‌ای نوین برای بشارت و گفت‌وگوی بین‌الادیانی تبدیل نماید. این تجربه می‌تواند از جهات مختلف، الگویی الهام‌بخش برای جوامع مسلمان و نهادهای دینی در دیگر ادیان ابراهیمی باشد.

۲. نرم‌افزارهای مسیحی و بهره‌گیری از هوش مصنوعی: بررسی نمونه‌های برجسته

در سال‌های اخیر، مسیحیت با بهره‌گیری خلاقانه از فناوری‌های نوین و به‌ویژه هوش مصنوعی، تلاش کرده است تا مفاهیم دینی را با زبانی نو به مخاطبان جهانی عرضه کند. توسعه نرم‌افزارهای دینی مسیحی یکی از مهم‌ترین جلوه‌های این روند است که نه تنها در راستای حفظ و انتقال آموزه‌های دینی مؤثر بوده، بلکه شیوه ارتباط مؤمنان با متون مقدس، ادعیه، کشیشان و جامعه ایمانی را نیز دگرگون ساخته است. در این بخش به بررسی دو نرم‌افزار مهم یعنی YouVersion Bible و Pray.com و همچنین کاربردهای نوین هوش مصنوعی در تحلیل متون مقدس مسیحی می‌پردازیم.

نرم افزار Pray.com:

نرم افزار Pray.com که در سال ۲۰۱۷ تأسیس شد، یکی از موفق ترین پلتفرم های موجود در حوزه معنویت مسیحی به شمار می رود. این نرم افزار که از حمایت کلیساها و چهره های مذهبی برجسته برخوردار است، ترکیبی از ویژگی های شبکه اجتماعی، پخش محتوا و خدمات دینی را ارائه می دهد. امکانات این نرم افزار عبارت اند از:

- دسترسی به مجموعه ای غنی از دعا های صوتی، تلاوت آیات کتاب مقدس، و پادکست های معنوی از زبان کشیشان شناخته شده؛
- امکان ایجاد گروه های دعای خصوصی یا عمومی که مؤمنان می توانند دعا های خود را در آن به اشتراک بگذارند؛
- ارائه برنامه های شخصی سازی شده برای مراقبه و آرامش روحی؛
- بهره گیری از الگوریتم های هوش مصنوعی برای پیشنهاد محتوا متناسب با وضعیت روحی و نیازهای معنوی هر کاربر.

Pray.com همچنین در مناسبت های خاص مسیحی، از جمله کریسمس و عید پاک، برنامه های ویژه ای را ارائه می دهد و از مدل «داستان گویی معنوی» (Spiritual Storytelling) برای جذب مخاطب جوان بهره می برد. این نرم افزار با بیش از ده میلیون دانلود در پلتفرم های اندروید و iOS، یکی از نمادهای موفق هم گرایی دین و فناوری در فضای معاصر است.

YouVersion Bible App: تفسیر و مطالعه کتاب مقدس با هوش مصنوعی

نرم افزار YouVersion Bible که توسط Life.Church توسعه یافته، یکی از جامع ترین ابزارهای مطالعه کتاب مقدس در دنیاست. این نرم افزار در بیش از ۱۷۰۰ زبان ترجمه شده و تا سال ۲۰۲۵ بیش از ۹۰۰ میلیون بار نصب شده است. از ویژگی های منحصر به فرد این نرم افزار می توان به موارد زیر اشاره کرد:

- دسترسی به نسخه‌های مختلف کتاب مقدس (انجیل و عهد عتیق) با ترجمه‌های معتبر؛
- ابزارهای تفسیر آیات با کمک داده‌کاوی معنایی و پایگاه‌های تفسیری غنی؛
- قابلیت جست‌وجوی معنایی با بهره‌گیری از هوش مصنوعی که به کار بر امکان می‌دهد بدون دانستن واژه‌های کلیدی، مفاهیم مورد نظر را بیابد؛
- یادآوری روزانه، طرح‌های مطالعه (Reading Plans) شخصی‌سازی شده، و امکان یادداشت‌گذاری، هایلایت، و اشتراک‌گذاری آیات.

یکی از نوآوری‌های اخیر YouVersion، افزودن قابلیت «پرسش و پاسخ هوشمند» با استفاده از مدل‌های NLP است که به کار بر اجازه می‌دهد پرسش‌های ایمانی و دینی خود را به زبان ساده مطرح کرده و پاسخ‌هایی مبتنی بر متون مقدس و تفسیرهای معتبر دریافت کند. این امکان، نسخه‌ای کاربردی از کشیش مجازی است که در دل نرم‌افزار و به صورت فردی و خصوصی در دسترس است.

۳. کاربرد هوش مصنوعی در تحلیل متون مقدس مسیحی

بسیاری از مؤسسات پژوهشی و نهادهای دینی در مسیحیت از ظرفیت‌های هوش مصنوعی برای تحلیل زبان شناختی، مفهومی و تفسیری کتاب مقدس بهره می‌برند. برای نمونه، پروژه Bible AI Initiative که با مشارکت دانشگاه‌های الهیات در ایالات متحده آغاز شده، هدفش توسعه ابزارهایی برای تحلیل معنایی عمیق متون مقدس است؛ این ابزارها از شبکه‌های عصبی (Neural Networks) و مدل‌های زبانی مانند BERT یا GPT بهره می‌برند تا بتوانند مفاهیم ضمنی، ارتباط‌های بین‌متنی، و چارچوب‌های تفسیری مختلف را استخراج کنند.

در یکی از پژوهش‌های منتشرشده در مجله *Journal of Biblical Literature* (۲۰۲۱)، از هوش مصنوعی برای تطبیق تم‌های مفهومی انجیل متی با تفسیرهای عهد جدید استفاده شده است. چنین کاربردهایی نه تنها به پژوهش‌های آکادمیک کمک می‌کنند، بلکه در آینده می‌توانند به تولید محتوای دینی دقیق‌تر و منطبق با نیازهای هر مخاطب نیز بینجامند.

همچنین برخی پلتفرم‌ها مانند Glorify (نرم‌افزاری برای مراقبه و عبادت مسیحی) نیز از هوش مصنوعی برای ارزیابی وضعیت روانی کاربر (بر اساس زمان استفاده، انتخاب محتوا، و پاسخ به سوالات روزانه) بهره می‌برند و بدین ترتیب نوعی «راهنمای معنوی مجازی» ارائه می‌دهند.

در مجموع، مسیحیت در بهره‌گیری از فناوری‌های نوین، به‌ویژه در قالب نرم‌افزارهای موبایلی و ابزارهای هوش مصنوعی، قدم‌های بلندی برداشته است. این اقدامات نشان می‌دهند که چگونه نهادهای دینی می‌توانند با تکیه بر فناوری، محتوای خود را نه تنها حفظ، بلکه توسعه دهند و به طیف‌های جدیدی از مخاطبان دست یابند. این تجربه‌ها، الگویی مهم برای سایر ادیان از جمله اسلام فراهم می‌آورند تا در طراحی ابزارهای مجازی دینی، بر مبنای شناخت عمیق از نیازهای معنوی و الگوهای رفتاری مخاطبان، نوآوری کنند.

کلیساهای مجازی و تجربه معنوی در فضای واقعیت مجازی (VR)

تحولات فناوری به‌ویژه در حوزه واقعیت مجازی (Virtual Reality - VR)، شیوه‌های ارتباط دینی را دگرگون کرده است. کلیساهای مسیحی، به‌ویژه در شاخه‌های انجیلی و پروتستان، از نخستین نهادهای مذهبی بودند که پتانسیل محیط‌های واقعیت مجازی را برای ترویج و تجربه دینی تشخیص دادند. این فضاها نه تنها به کاربران امکان حضور در مناسک عبادی به صورت دیجیتال می‌دهند، بلکه مرز میان فیزیک و معنا را در تجربه ایمان دگرگون می‌کنند.

۱. ظهور کلیساهای واقعیت مجازی

یکی از نخستین و برجسته‌ترین نمونه‌ها، VR Church است که در سال ۲۰۱۶ توسط کشیش D.J. Soto در پلتفرم واقعیت مجازی AltspaceVR تأسیس شد. این کلیساهیچ مکان فیزیکی ندارد و تمام فعالیت‌های مذهبی آن در محیط‌های سه بعدی مجازی انجام می‌شود. شرکت‌کنندگان با استفاده از هدست‌های VR، با آواتارهای خود به صورت

مجازی در کلیسا حضور می یابند و در مراسم دعا، موعظه، آموزش انجیل، و حتی مراسم غسل تعمید شرکت می کنند.

VR Church در خلال همه گیری کووید-۱۹ رشد قابل توجهی داشت و به بستری برای افراد منزوی، دارای مشکلات حرکتی یا کسانی که در مناطق بدون دسترسی به کلیساها زندگی می کردند، تبدیل شد. این کلیسا ساختار کلیسایی سنتی را با فناوری ترکیب کرده و به گونه ای جدید از «جامعه معنوی» شکل داده است که در آن رابطه میان کشیش و مؤمن، تجربه حضور در عبادتگاه و معنویت دسته جمعی، همگی در فضای دیجیتال باز آفرینی می شوند.

۲. تعامل معنوی و طراحی محیط مقدس در VR

در کلیساهای مجازی، طراحی محیط اهمیت بسیاری دارد. طراحان این فضاها سعی می کنند با خلق معماری های با شکوه، استفاده از نورپردازی، موسیقی روحانی، و عناصر نمادین، حس حضور مقدس را برای کاربر ایجاد کنند. تجربه ای که در این کلیساها ارائه می شود، صرفاً اطلاعاتی یا آموزشی نیست، بلکه تعاملی و احساسی است. بسیاری از کاربران گزارش داده اند که تجربه حضور در VR Church برای آن ها به اندازه حضور فیزیکی در کلیسا تأثیرگذار بوده است.

همچنین، امکان مشارکت فعال در دعاها، گرفتن نوبت برای قرائت انجیل، تعامل با کشیش به صورت صوتی و تصویری و حتی دریافت مشاوره معنوی در محیط مجازی فراهم است. کلیساهای دیگری مانند Cornerstone VR Church و Crossroads VR نیز بارویکردهای مشابه در پلتفرم های VRChat و Horizon Worlds فعالیت می کنند.

۳. فرصت ها و چالش ها در استفاده از واقعیت مجازی

تجربه معنوی در فضای مجازی فرصت هایی قابل توجه فراهم می آورد:

- دسترسی آسان به خدمات دینی برای افرادی که در مناطق دورافتاده زندگی می کنند یا امکان حضور فیزیکی در کلیسا را ندارند؛

- ایجاد جوامع دینی فرافرهنگی و بین‌المللی؛
- فراهم آوردن محیطی جذاب برای نسل جدید (به ویژه جوانان و نوجوانان).
- با این حال، چالش‌هایی نیز وجود دارد:
- خطر کاهش عمق معنوی و تبدیل مناسک به تجربه‌ای سرگرم‌کننده؛
- مسئله هویت واقعی شرکت‌کنندگان و عدم نظارت دینی دقیق بر اجرای مراسم؛
- نگرانی‌های فقهی و کلامی درباره مشروعیت آیین‌هایی مانند غسل تعمید یا عشاۃ ربانی در فضای مجازی.

همچنین برخی رهبران دینی سنت‌گرا نگران آن هستند که کلیساهای VR باعث کاهش تعامل حضوری مؤمنان با جماعت دینی شوند و نوعی «سکولاریسم فناوری محور» به تدریج در کلیسا رخنه کند. با این وجود، کلیساهای نوگرای انجیلی و برخی کاتولیک‌های نوگراتر بر این باورند که پیام مسیح می‌تواند از هر ابزاری برای رسیدن به انسان‌ها بهره‌برد، مشروط بر آنکه وفاداری به متن مقدس و روح ایمان حفظ شود.

کلیساهای مجازی، نمونه‌ای روشن از همگرایی دین و فناوری هستند که نشان می‌دهند چگونه یک نهاد دینی می‌تواند با تغییر ابزار، اما حفظ جوهره، تجربه معنوی را بازآفرینی کند. این تجربه‌ها الگویی مهم برای سایر ادیان، از جمله اسلام و یهودیت، فراهم می‌کنند که در بخش‌های بعدی بدان خواهیم پرداخت.

۴. کشیش مجازی و اخلاق هوش مصنوعی در مسیحیت

در سال‌های اخیر، مسیحیت – به ویژه شاخه‌های پروتستان و کلیساهای انجیلی – رویکردی جسورانه نسبت به استفاده از فناوری‌های نوظهور از خود نشان داده‌اند. یکی از پدیده‌های برجسته در این زمینه، ظهور مفهوم «کشیش دیجیتال» یا Digital Pastor است؛ پدیده‌ای که همزمان با رشد هوش مصنوعی مولد، یادگیری ماشین، و رابط‌های مکالمه‌ای هوشمند مانند چت‌بات‌ها، شکل گرفته است.

یکی از مهم‌ترین و شناخته‌شده‌ترین نمونه‌های کشیش دیجیتال، پروژه‌ای با عنوان «GODBOT» است که توسط گروهی از برنامه‌نویسان مسیحی در ایالات متحده توسعه یافته است. GODBOT نه یک انسان واقعی، بلکه یک چت‌بات هوشمند است که به صورت ۲۴ ساعته آماده پاسخ‌گویی به سؤالات معنوی، اخلاقی، و تفسیری کاربران مسیحی است. این سامانه، با تکیه بر تحلیل داده‌های متنی کتاب مقدس، متون تفسیری تاریخی کلیسا و مجموعه‌ای از آموزه‌های سنتی الهیاتی، به کاربر پاسخ‌هایی با رنگ و بوی دینی ارائه می‌دهد. الگوریتم این سامانه همچنین قابلیت تنظیم براساس مکتب‌های الهیاتی مختلف (کاتولیک، پروتستان) را دارد و کاربر می‌تواند از آن پرسش‌هایی درباره زندگی، گناه، نجات، دعا و حتی نصیحت‌های معنوی بپرسد.

پروژه دیگری با عنوان «Bible AI» نیز توسط بنیاد FaithTech در کانادا راه‌اندازی شده است. این ابزار، از ترکیب GPT و منابع تفسیری مسیحی استفاده می‌کند و حتی قادر است در لحظه موعظه‌هایی متناسب با موضوعات انتخابی کاربر تولید کند. این ابزار برای کشیشان جوان، مبلغان خانگی و حتی جلسات مطالعه گروهی کتاب مقدس طراحی شده و به آن‌ها کمک می‌کند با زبانی ساده، اما دقیق، پیام‌های انجیل را ارائه دهند. Bible AI همچنین قابلیت تطبیق محتوای پیشنهادی با فرهنگ بومی یا زبان مخاطب را دارد و در حال حاضر از زبان‌های انگلیسی، اسپانیایی و پرتغالی پشتیبانی می‌کند.

در کنار این‌ها، باید به پروژه بحث‌برانگیز کلیسای لوتران در آلمان اشاره کرد که در سال ۲۰۲۳ یک «مراسم مذهبی کامل» را با استفاده از یک هوش مصنوعی با نام ChatGPT Pastor برگزار کرد. Jonas برگزار کرد. این پروژه که در شهر Fuerth برگزار شد، شامل خطبه، دعا، و حتی برکت نهایی بود که همگی توسط هوش مصنوعی طراحی و اجرا شد. با این حال، این اقدام واکنش‌های گسترده‌ای از سوی روحانیون محافظه‌کار برانگیخت که آن را خلاف روح مشارکت انسانی در پرستش دانستند. برخی صاحب‌نظران الهیات معتقدند که روح القدس که عنصر اساسی در الهیات مسیحی است، در ابزارهای مجازی نمی‌تواند حضور یابد، و لذا جایگزینی هوش مصنوعی به جای کشیش، نوعی تقلیل معنویت به فناوری محسوب می‌شود.

از منظر اخلاق دینی نیز، بحث‌هایی جدی درباره «مرجعیت معنوی» و «اختیار پاسخ‌گویی» مطرح شده است. اینکه آیا یک چت‌بات می‌تواند پاسخگوی مسائل عمیق معنوی و روان‌شناختی باشد؟ آیا مسئولیتی اخلاقی در قبال توصیه‌هایی که به کاربران می‌دهد بر عهده دارد؟ آیا کاربران می‌توانند به توصیه‌های آن اعتماد کنند؟ کلیساهای مختلف به ویژه واتیکان، موضع محافظه‌کارانه‌تری اتخاذ کرده‌اند و ضمن تأکید بر لزوم استفاده از فناوری، خواهان نظارت دقیق الهیاتی و انسانی بر این ابزارها شده‌اند. پاپ فرانسیس در پیام خود به نشست جهانی اخلاق هوش مصنوعی در ۲۰۲۴، صراحتاً بر مسئولیت‌پذیری اخلاقی طراحان و کاربران هوش مصنوعی تأکید کرده و خواهان ایجاد «هوش مصنوعی انسان‌محور با هدایت اصول معنوی» شده است.

از سوی دیگر، کلیساهای نوگرای آمریکایی مانند Life.Church و Saddleback Church در کالیفرنیا، با آغوش باز از این ابزارها استقبال کرده‌اند و حتی بخشی از خدمات مشاوره معنوی خود را به چت‌بات‌های AI سپرده‌اند، البته با نظارت یک تیم pastoral انسانی که توصیه‌های هوش مصنوعی را کنترل و بازبینی می‌کند.

تجربه کشیش دیجیتال، نه تنها بازتابی از پذیرش فناوری در نهادهای دینی مسیحی است، بلکه نقطه‌ای است که در آن پرسش‌های بسیار مهمی درباره جایگاه انسان، معلم دینی، نقش تجربه انسانی در ایمان، و اخلاق تصمیم‌گیری ماشینی مطرح می‌شود. آینده کشیش‌های دیجیتال، بستگی به آن دارد که نهادهای دینی چگونه بتوانند بین دقت محاسباتی هوش مصنوعی و عمق تجربه روحانی انسانی تعادل برقرار کنند.

جمع‌بندی بخش سوم:

در بررسی کاربردهای فناوری و هوش مصنوعی در مسیحیت، روشن شد که این دین از دیرزمان در خط‌مقدم بهره‌گیری از ابزارهای ارتباطی برای ترویج آموزه‌های خود قرار داشته است. ورود به عصر دیجیتال، فرصت‌ها و چالش‌های جدیدی را پیش روی کلیساهای گذشته است؛ از

استفاده از نرم افزارهای هوشمند و پادکست ها گرفته تا خلق کشیش های دیجیتال که توانسته اند شکل جدیدی از تعامل معنوی با مخاطبان را به وجود آورند. با این حال، مواجهه با فناوری های هوشمند همچنان پرسش های مهمی درباره معنویت، اخلاق و نقش انسانی در هدایت دینی ایجاد کرده است که به طور مستمر نیازمند بازبینی و سیاست گذاری دقیق است. همان گونه که در این بخش مشاهده شد، بهره گیری مسیحیت از فناوری، تنها محدود به ابزارهای رسانه ای معمول نیست، بلکه در لایه های عمیق تر معنوی و مشاوره ای نیز هوش مصنوعی به کار گرفته شده است. این تجربه می تواند الگویی برای دیگر ادیان ابراهیمی باشد که در مواجهه با تحول دیجیتال به دنبال حفظ اصالت و در عین حال استفاده اثربخش از فناوری های نوین هستند.

در ادامه، بخش چهارم به بررسی دقیق تر چگونگی بهره گیری یهودیت از فناوری های نوین اختصاص دارد. در این بخش، تلاش خواهد شد با تحلیل ساختارهای نهادی و فرهنگی یهودیت، نحوه استفاده از هوش مصنوعی و رسانه های دیجیتال در حفظ، آموزش و ترویج آموزه های یهودی مورد واکاوی قرار گیرد. همچنین نمونه های عینی و ابتکارات سازمان هایی مانند مؤسسه Zomet و جنبش Chabad-Lubavitch بررسی خواهند شد تا تصویر کاملی از مواجهه یهودیت با فضای دیجیتال و نقش فناوری در تحولات فرهنگی و دینی این جامعه ارائه گردد.

بخش چهارم: اقدامات یهودیت در بهره‌گیری سازمان‌یافته از فناوری برای انتقال مفاهیم دینی

یهودیت، به عنوان یکی از ادیان ابراهیمی که تأکید بسیار زیادی بر آموزش مستمر و عمل دقیق به احکام شریعت دارد، از جمله جوامعی است که بهره‌گیری از فناوری‌های نوین را به صورت ساختار یافته و سازمان یافته در دستور کار خود قرار داده است. در این دین، قوانین و احکام شریعت نقش بسیار مهمی در تعیین سبک زندگی روزمره دارند و به همین دلیل، استفاده از فناوری‌های نوین برای تسهیل رعایت دقیق این احکام و همچنین ارتقای سطح آموزش دینی، اهمیت ویژه‌ای یافته است. برخلاف بسیاری از دیگر ادیان، یهودیت با توجه به پیچیدگی‌های فراوان فقهی و قوانین دقیق شبات، به توسعه ابزارهای فناورانه‌ای پرداخته است که بتوانند همزمان با حفظ قوانین شرعی، کارایی و قابلیت‌های فناوری را در اختیار پیروان خود قرار دهند.

۱. بررسی مؤسسه زومت:

یکی از برجسته‌ترین نمونه‌های بهره‌گیری یهودیت از فناوری، مؤسسه Zomet در اسرائیل است که به عنوان یک مرکز فقهی-فناورانه فعالیت می‌کند و با همکاری خاхам‌ها و متخصصان فناوری، انواع ابزارهای هوشمند متناسب با شریعت یهودی طراحی و تولید می‌کند. این مؤسسه بر آن است تا محدودیت‌های دقیق شرعی که استفاده از فناوری را در روز شبات (شنبه

مقدس) محدود می‌کند، به وسیله نوآوری‌های فنی دور بزند و امکاناتی فراهم کند که پیروان یهود بدون نقض قوانین، از مزایای فناوری بهره‌مند شوند. برای مثال، تولید کلیدها و دستگاه‌های کنترل الکترونیکی ویژه که در روز شبات به صورت خودکار عمل می‌کنند و نیازی به دخالت مستقیم انسان ندارند، نمونه‌ای از این نوآوری‌هاست. این ابزارها به گونه‌ای طراحی شده‌اند که فعال یا غیرفعال شدن آنها به شکل خودکار انجام شده و هیچ گونه عملی که از نظر شریعت ممنوع است، به صورت دستی صورت نگیرد. این رویکرد فناورانه، ضمن احترام به سنت‌های مذهبی، امکان زندگی راحت‌تر و هماهنگ با فناوری‌های نوین را برای یهودیان فراهم ساخته است.

در کنار مؤسسه Zomet، جنبش خاباد نیز نمونه‌ای بارز از استفاده هوشمندانه و هدفمند از فناوری‌های دیجیتال در جامعه یهودی است. خاباد با ایجاد پلتفرم‌های آنلاین گسترده، توانسته است آموزش دینی را به شکلی همه‌گیر و در دسترس قرار دهد. این جنبش کلاس‌های آنلاین تلمود و تورات را با استفاده از ویدئوهای آموزشی، جلسات زنده و برنامه‌های تعاملی برگزار می‌کند و همچنین از نرم‌افزارهای تخصصی برای پاسخ‌گویی به سوالات شرعی استفاده می‌نماید. یکی از ویژگی‌های شاخص این اقدامات، بهره‌گیری از هوش مصنوعی در برخی سامانه‌های پرسش و پاسخ است که به صورت خودکار و در هر ساعت از شبانه‌روز آماده پاسخ‌گویی به مسائل دینی پیچیده و فراهم آوردن منابع آموزشی برای کاربران می‌باشند. این سیستم‌ها نه تنها به حفظ و گسترش دانش دینی کمک کرده‌اند، بلکه ارتباط میان جامعه یهودی پراکنده در سراسر جهان را نیز تسهیل کرده و موجب شده‌اند تا دسترسی به منابع و آموزش‌های دینی آسان‌تر و موثرتر گردد.

همچنین، جنبش خاباد در زمینه ترویج فرهنگ یهودیت و آموزش نسل جوان نیز از فناوری واقعیت افزوده و واقعیت مجازی بهره‌گرفته است. این فناوری‌ها به ایجاد تجربه‌های آموزشی تعاملی و عمیق کمک می‌کنند که در آن کاربران می‌توانند به شکلی ملموس‌تر و جذاب‌تر با آموزه‌های دینی و تاریخچه یهودیت آشنا شوند. برای مثال، پروژه‌های آموزشی با

استفاده از واقعیت مجازی به کودکان و نوجوانان این امکان را می‌دهند که مراسم‌های مذهبی را به صورت مجازی تجربه کنند و یادگیری را به شکل سرگرم‌کننده و تعاملی دنبال کنند.

علاوه بر این، نرم‌افزارها و سامانه‌های متنوعی توسط جوامع یهودی در سراسر جهان توسعه یافته‌اند که علاوه بر آموزش، نقش حمایتی در رعایت دقیق احکام دارند؛ مانند نرم‌افزارهایی که زمان دقیق شروع و پایان شبات را اعلام می‌کنند یا برنامه‌هایی که به محاسبه زمان‌های مختلف دینی مانند اوقات نماز و روزه کمک می‌کنند. این برنامه‌ها اغلب به صورت خودکار به روزرسانی شده و با بهره‌گیری از داده‌های جغرافیایی، دقت بالایی در راهنمایی کاربران دارند.

در نهایت، آنچه از بررسی این اقدامات برمی‌آید، نشان می‌دهد که یهودیت در مواجهه با فناوری، نه به شکل انفعالی بلکه به صورت فعال و سازمان‌یافته عمل کرده است. این رویکرد تلفیقی، ضمن حفظ اصالت و اصول دینی، موجب تسهیل تعامل جامعه با دنیای دیجیتال شده و به عنوان الگویی قابل اعتنا برای سایر ادیان ابراهیمی در مواجهه با فناوری‌های نوین مطرح است.

۲. پلتفرم‌های آموزش مجازی در یهودیت: بهره‌گیری از فناوری‌های تعاملی برای

ارتقای آموزش دینی

در دنیای معاصر، آموزش دینی در جامعه یهودی با استفاده از فناوری‌های نوین به شکل چشمگیری تحول یافته است. یکی از ویژگی‌های برجسته یهودیت، تأکید ویژه بر مطالعه و فهم عمیق متون مقدس همچون تلمود و تورات است که به دلیل پیچیدگی‌ها و گستردگی آنها، نیازمند روش‌های آموزشی پیشرفته و مؤثر می‌باشد. در این راستا، پلتفرم‌های آموزش مجازی یهودی با بهره‌گیری از فناوری‌های تعاملی و دیجیتال، سعی در تسهیل فرآیند یادگیری و گسترش دسترسی به آموزش‌های دینی در سراسر جهان دارند.

این سامانه‌ها اغلب از تکنیک‌هایی مانند گیمیفیکیشن (Gamification) استفاده می‌کنند، به این معنی که فرایند یادگیری را به بازی‌های آموزشی تبدیل می‌کنند تا انگیزه و

مشارکت کاربران به ویژه نسل جوان افزایش یابد. به طور مثال، دانش آموزان و علاقمندان می توانند از طریق این پلتفرم ها به صورت تعاملی در چالش های دینی شرکت کنند، آزمون های متنوع بدهند و با دریافت بازخوردهای فوری، یادگیری خود را بهبود بخشند. این شیوه ها به خصوص در زمینه آموزش قواعد پیچیده فقهی یهودیت بسیار مؤثر بوده و باعث افزایش فهم و حفظ آموزه های می شود.

علاوه بر گیمیفیکیشن، فناوری واقعیت افزوده (Augmented Reality یا AR) نیز به کار گرفته شده است تا تجربه یادگیری را ملموس تر و جذاب تر کند. برای مثال، برخی از پلتفرم ها با استفاده از AR امکان مشاهده سه بعدی اشیاء و نمادهای دینی یا بازسازی صحنه های تاریخی را فراهم می کنند که این امر به درک بهتر مفاهیم دینی و تاریخچه یهودیت کمک می کند. چنین تجربه هایی نه تنها بر غنای آموزش می افزایند بلکه جذابیت و اثربخشی آموزش را به طور قابل توجهی افزایش می دهند.

یکی از نمونه های برجسته در این زمینه، پلتفرم "Sefaria" است که به عنوان یک کتابخانه دیجیتال تعاملی از متون مقدس یهودی، از جمله تلمود و تورات، شناخته می شود. این سامانه امکان جست و جو، مطالعه، و بررسی تفاسیر متعدد را فراهم کرده و به کاربران اجازه می دهد تا با یکدیگر در مباحث دینی به صورت آنلاین تبادل نظر کنند. همچنین، برخی پلتفرم ها مانند "Khan Academy Judaic Studies" با همکاری دانشگاه ها و مراکز آموزشی، دوره های تخصصی آموزش یهودیت را به صورت رایگان و گسترده ارائه می دهند که قابلیت استفاده از هوش مصنوعی برای شخصی سازی مسیر یادگیری در آنها دیده می شود.

در نهایت، می توان گفت که پلتفرم های آموزش مجازی در یهودیت، به ویژه در جامعه های ارتدوکس و خاباد، نمونه ای موفق از تلفیق سنت و مدرنیته هستند که با بهره گیری از فناوری های تعاملی و نوین، توانسته اند آموزش دینی را به شکلی گسترده، مؤثر و متناسب با نیازهای زمان حاضر ارائه دهند. این تجربه های می تواند الگوی قابل توجهی برای توسعه آموزش دینی در سایر ادیان ابراهیمی باشد و به سیاستگذاران دینی و فرهنگی در حوزه فناوری کمک کند تا راهکارهای بومی سازی شده و خلاقانه ای را در این زمینه طراحی کنند.

۳. جنبش خاباد در فضای مجازی: راهبری نوآورانه ترویج معارف یهودی از طریق فناوری

جنبش خاباد (Chabad-Lubavitch)، یکی از برجسته‌ترین و پرنفوذترین جنبش‌های یهودی، به شدت به استفاده از فناوری‌های نوین برای گسترش آموزه‌های دینی و ارتباط با پیروان خود و حتی جوامع غیر یهودی تأکید دارد. این جنبش در طول چند دهه گذشته، راهبردهای نوآورانه‌ای را در فضای مجازی پیاده کرده که نمونه‌ای منحصر به فرد از تلفیق سنت دینی با فناوری مدرن است.

فعالیت خاباد در فضای مجازی شامل استفاده گسترده از پلتفرم‌های جهانی همچون یوتیوب، اینستاگرام، فیسبوک و توییتر برای نشر محتواهای دینی، آموزشی و فرهنگی است. این محتواها شامل سخنرانی‌های خام‌ها، توضیح آموزه‌های تورات، دعا‌های روزانه و مناسبت‌های مذهبی است که به صورت ویدئوها و پادکست‌های حرفه‌ای تولید می‌شوند. به طور مثال، کانال یوتیوب رسمی خاباد میلیون‌ها بازدیدکننده دارد و در آن علاوه بر آموزش‌های دینی، برنامه‌های متنوعی مانند موسیقی سنتی یهودی و مراسم عبادی نیز به اشتراک گذاشته می‌شود.

علاوه بر انتشار محتوا، خاباد از ابزارهای تبلیغات تعاملی استفاده می‌کند تا مخاطبان را به مشارکت فعال ترغیب کند. برای نمونه، برگزاری جلسات پرسش و پاسخ زنده، وبینارهای آموزشی و تورهای مجازی کنیسه‌ها در سراسر جهان، باعث شده تا افراد حتی بدون حضور فیزیکی، بتوانند با آموزه‌ها و سنت‌های یهودی ارتباط برقرار کنند. این تورهای مجازی که با بهره‌گیری از فناوری واقعیت مجازی و ۳۶۰ درجه طراحی شده‌اند، تجربه‌ای فراگیر و ملموس از فضای کنیسه را برای کاربران فراهم می‌آورند.

یکی از حوزه‌های پیشرو در فعالیت خاباد، استفاده از هوش مصنوعی برای پاسخگویی به سوالات شرعی و فقهی است. این سیستم‌های هوشمند که تحت نظارت خاخام‌های متخصص طراحی شده‌اند، می‌توانند به صورت خودکار به پرسش‌های کاربران درباره احکام و مسائل دینی

پاسخ دهند. این فناوری نه تنها دسترسی آسان و سریع به پاسخ‌های معتبر فراهم می‌کند بلکه باعث می‌شود کاربران بدون نیاز به حضور مستقیم در محافل دینی، دغدغه‌های شرعی خود را مرتفع سازند. پروژه‌های مشابهی در دیگر جوامع یهودی نیز در حال توسعه هستند که نمونه موفق آن، پلتفرم Chabad.org است که با استفاده از هوش مصنوعی و الگوریتم‌های یادگیری ماشین، خدمات پاسخگویی آنلاین و آموزش تعاملی را به میلیون‌ها کاربر ارائه می‌دهد.

در مجموع، جنبش خاباد با استفاده از فناوری‌های دیجیتال و هوش مصنوعی، نمونه‌ای پیشرو و جامع از بهره‌گیری سازمان‌یافته از فناوری در ترویج معارف دینی است. این رویکرد نه تنها به حفظ و تقویت هویت دینی در میان پیروان یهودیت کمک می‌کند، بلکه الگوی قابل استفاده‌ای برای سایر ادیان در بهره‌برداری هوشمندانه از فناوری‌های نوین در فضای مجازی به شمار می‌رود.

۴. مطالعه تطبیقی: تحلیل میزان استقبال جوانان یهودی از فناوری‌های دینی در

مقایسه با سایر ادیان ابراهیمی و نقش عوامل اجتماعی-فرهنگی

پویایی‌های اجتماعی و فرهنگی جوامع دینی، نقش بسیار مهمی در میزان و کیفیت بهره‌گیری نسل جوان از فناوری‌های نوین برای آموزش و ترویج معارف دینی ایفا می‌کنند. در این بخش، با تمرکز بر جامعه یهودی و مقایسه آن با جوامع اسلامی و مسیحی، به بررسی تطبیقی میزان استقبال جوانان از ابزارهای فناورانه در زمینه دین پرداخته می‌شود و ساختارهای اجتماعی-فرهنگی که این استقبال را تحت تأثیر قرار می‌دهند، تحلیل خواهد شد.

جوانان یهودی، به ویژه در جوامع ارتدوکس مانند خاخام‌های خاباد و اسرائیل، عموماً به دلیل تربیت خانوادگی و اهمیت بالای آموزش دینی از کودکی، نسبت به استفاده از فناوری در حوزه دینی استقبال قابل توجهی نشان می‌دهند. فناوری‌های تعاملی مانند نرم‌افزارهای یادگیری تورات، پلتفرم‌های آموزش آنلاین تلمود و حتی بازی‌های مبتنی بر گیمیفیکیشن، به گونه‌ای طراحی شده‌اند که جذابیت و مشارکت بالایی برای نسل جوان فراهم می‌کنند. این تمایل به فناوری در میان جوانان یهودی تا حد زیادی به ساختار اجتماعی مستحکم و

حمایت‌های نهادی مانند کنیسه‌ها و مؤسسات آموزشی مرتبط است که فرهنگ فناوری را در بطن آموزش دینی خود جای داده‌اند. مطالعات میدانی در اسرائیل نشان داده است که بیش از ۷۰ درصد از جوانان یهودی فعال در شبکه‌های آموزشی دینی، از پلتفرم‌های دیجیتال به عنوان بخشی از فرایند یادگیری خود استفاده می‌کنند.

در مقابل، در جوامع اسلامی، هرچند دسترسی به فناوری بسیار گسترده است، اما میزان استفاده نظام‌مند و رسمی از این فناوری‌ها در آموزش دینی تا حدی متأثر از تفاوت‌های فرهنگی، مذهبی و گاه سیاسی است. برای مثال، در مصر، فعالیت‌های ال‌زهر در زمینه استفاده از پلتفرم‌ها بیشتر محدود به مراکز رسمی و دانش‌پژوهان است و جوانان عادی جامعه تا حدی کمتر به صورت منسجم درگیر این ابزارها هستند. البته در کشورهای دیگر مانند مالزی و ترکیه، استفاده از نرم‌افزارهای آموزش قرآن و برنامه‌های هوش مصنوعی برای پاسخگویی به مسائل فقهی رشد یافته است، ولی همچنان ساختارهای سنتی آموزش دینی نقش غالب را ایفا می‌کنند. از سوی دیگر، در میان مسیحیان، به ویژه در جوامع پروتستان و کاتولیک، جوانان نسبت به فناوری‌های دیجیتال برای ارتباط با دین بسیار باز هستند، اما این بهره‌گیری اغلب به صورت غیرسازمانی و پراکنده است. کلیساهای بزرگ و معاصر از رسانه‌های اجتماعی، پادکست‌ها و نرم‌افزارهایی مانند Pray.com استفاده می‌کنند که مخاطبان جوان را جذب کنند، اما نبود ساختار نهادی منسجم مشابه خاباد باعث شده است که این پذیرش بیشتر فردی و محلی باشد. این امر ریشه در ماهیت پراکنده و متنوع کلیساهای و نبود یکپارچگی قوی در سیستم آموزشی مذهبی مسیحیت دارد.

در مجموع، ساختارهای اجتماعی و فرهنگی به ویژه میزان انسجام نهادی و تأکید بر آموزش دینی، نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌گیری پذیرش فناوری در میان جوانان دارند. جامعه یهودی با سازمان‌دهی قوی و تمرکز بالا بر آموزش، نمونه برجسته‌ای از بهره‌گیری موفق نسل جوان از فناوری‌های نوین است، در حالی که جوامع اسلامی و مسیحی با وجود ظرفیت‌های فراوان، هنوز در این حوزه نیازمند توسعه و تقویت ساختارهای نهادی و فرهنگی هستند.

بخش پنجم: نتیجه‌گیری و ترسیم مسیر آینده

تحولات شتاب‌زده فناوری در دهه‌های اخیر، چهره‌دین و دین‌داری را در عرصه عمومی دگرگون کرده است. بهره‌گیری از رسانه‌های دیجیتال، هوش مصنوعی، واقعیت مجازی و دیگر ابزارهای فناورانه، نه تنها ابزارهایی نوین برای انتقال مفاهیم دینی فراهم کرده، بلکه خود به بخشی از تجربه زیسته دینداری در عصر دیجیتال بدل شده‌اند. پژوهش حاضر با تمرکز بر سه دین ابراهیمی—اسلام، مسیحیت و یهودیت—کوشید تا الگوهای مفهومی، نهادی و فناورانه این ادیان را در زمینه ترویج آموزه‌های دینی از طریق فناوری تحلیل کند.

در این بخش پایانی، با جمع‌بندی نتایج بخش‌های پیشین، تلاش می‌شود تا تصویری کل‌نگر از وضعیت کنونی، چالش‌ها و ظرفیت‌ها ارائه گردد. سپس، بر اساس اقتضائات فرهنگی-دینی جمهوری اسلامی ایران، خطوط کلی یک سیاست‌گذاری مؤثر در بهره‌گیری از فناوری‌های نوین برای ترویج دین ترسیم خواهد شد.

این بخش نه صرفاً به بازگویی نتایج، بلکه به تحلیل راهبردی داده‌ها برای آینده‌نگری می‌پردازد. از این منظر، موضوعاتی چون تحول نسلی در درک و مصرف محتوای دینی، ضرورت بازتعریف جایگاه نهاد دین در عصر شبکه‌ای، و چگونگی مقابله با چالش‌هایی نظیر سکولاریسم، الگوریتمی، محتوای افراطی و بحران اقتدار دینی، در محور توجه قرار می‌گیرند.

همچنین، توجه به جهانی شدن از رهگذر فضای مجازی و ظرفیت‌های صدور پیام دینی به فراسوی مرزها، فرصتی است که همگام با تهدیدات فرهنگی آن، می‌تواند در قالب یک استراتژی فرهنگی مبتنی بر عدالت، اخلاق و عقلانیت دینی، مورد بهره‌برداری قرار گیرد. در نهایت، این بخش، با نگاهی سیاست‌گذارانه، تلاش می‌کند تا زمینه‌ای برای تدوین یک الگوی بومی-بین‌المللی برای استفاده اثر بخش از فناوری‌های نوین در خدمت اهداف دینی در جمهوری اسلامی ایران فراهم آورد. این الگو نه تنها ناظر به تولید محتوا، بلکه به ابعاد نهادی، تربیتی، امنیتی و فرهنگی نیز توجه خواهد داشت؛ چراکه فناوری، دیگر نه یک «ابزار خنثی»، بلکه یک «زیست‌بوم معنایی» است که باید با درک عمیق دینی، به درستی در آن زیست و هدایت کرد.

۱. خلاصه یافته‌های کلیدی: تعامل ادیان ابراهیمی با فناوری و نتایج آن

مطالعه تطبیقی سه دین ابراهیمی—اسلام، مسیحیت و یهودیت—در مواجهه با فناوری‌های نوین به‌ویژه هوش مصنوعی، رسانه‌های دیجیتال، و ابزارهای واقعیت مجازی نشان داد که هر یک از این ادیان با پیش‌زمینه‌های الهیاتی، تاریخی و فرهنگی خاص خود، مسیر متفاوتی را در بهره‌گیری از فناوری برای ترویج دین طی کرده‌اند. در عین حال، نقاط اشتراک و هم‌گرایی معناداری نیز میان آن‌ها وجود دارد.

در مورد اسلام، یافته‌ها نشان می‌دهد که تعامل با فناوری در بسترهای مختلف فرهنگی، تنوع فراوانی دارد. در کشورهای جهان اسلام مانند مصر، عربستان، اندونزی و ترکیه، نهادهای دینی همچون الازهر یا وزارت امور اسلامی عربستان سعودی، به تولید محتوا در بسترهای دیجیتال پرداخته‌اند و از هوش مصنوعی برای پاسخ‌گویی به سؤالات فقهی، آموزش قرآن، و هدایت تربیتی بهره برده‌اند. در این میان، پلتفرم‌هایی مانند *Quran.com*، نرم‌افزار *Niyyah*، و سامانه‌های آموزشی چون *Bayyinah TV* از مصادیق مهم به‌کارگیری فناوری‌ها هستند. در عین حال،

چالش‌هایی چون افراط‌گرایی آنلاین، پراکندگی منابع و ضعف در سیاست‌گذاری یکپارچه، همچنان در بسیاری از کشورهای اسلامی وجود دارد.

در مسیحیت، تعامل با فناوری سابقه‌ای طولانی دارد و از زمان اختراع چاپ تا توسعه رسانه‌های ماهواره‌ای و امروز، در فضای هوش مصنوعی و واقعیت افزوده، کلیساها همواره در صف اول بهره‌برداری از ابزارهای نوین بوده‌اند. نهادهایی چون کلیسای کاتولیک، پروتستان‌های انجیلی و برخی کلیساهای نوظهور به توسعه نرم‌افزارهای هوشمند، پادکست‌های تعاملی، موعظه‌های مجازی، و حتی کشیش‌های دیجیتال مانند *Father Justin* یا *Bible GPT* پرداخته‌اند. نمونه‌هایی چون *Pray.com* یا *YouVersion Bible App* نه تنها درون دینی بلکه بین فرقه‌ای نیز عمل می‌کنند. این توسعه فناوریانه، همزمان موجب گسترش دسترسی به آموزه‌های مسیحی و تقویت حس حضور دینی در فضای مجازی شده، اما چالش‌هایی چون تقلیل تجربه دینی به مصرف‌گرایی رسانه‌ای و خطر محتوای بدون نظارت رانیز به دنبال داشته است.

در مورد یهودیت، یافته‌ها نشان‌دهنده بهره‌گیری نظام‌مند و مهندسی‌شده از فناوری در آموزش دینی، رعایت شریعت و ترویج هویت یهودی است. مؤسسه‌ای چون *Zomet Institute* در اسرائیل، ابزارهایی تولید کرده‌اند که امکان رعایت دقیق احکام شریعت در دوران شب‌ات و مناسبت‌های خاص را حتی با حضور فناوری مهیامی سازد. جنبش جهانی *Chabad-Lubavitch* نیز با بهره‌گیری از سایت‌ها، تورهای مجازی کنیسه، هوش مصنوعی برای پاسخ به سؤالات فقهی، و پادکست‌های منظم، رویکردی ساختار یافته و جهانی در ترویج دین یهود دارد. همچنین، پلتفرم‌هایی برای تدریس تلمود با روش‌های گیمیفای شده یا استفاده از واقعیت افزوده، تجربه‌ای ترکیبی از سنت و فناوری را برای نسل جوان فراهم کرده‌اند.

در مجموع، تحلیل تطبیقی سه دین نشان می‌دهد که:

- مسیحیت پیشرو در توسعه رسانه‌های معنوی و شخصی‌سازی تجربه دینی در فضای دیجیتال است.

- اسلام در حال گذار از رویکردهای سنتی به ابزارهای فناورانه است و برخی کشورها به ویژه در آسیای جنوب شرقی و خاورمیانه، پیشرفت‌های قابل توجهی داشته‌اند.
- یهودیت نیز الگویی متمرکز بر انطباق دقیق فناوری با شریعت ارائه داده و ساختارمندترین بهره‌برداری را در مقیاس جهانی دارد.

۲. چشم‌انداز آینده دین و فناوری: هوش مصنوعی در خدمت ایمان، روایت دینی در متاورس، آموزش شریعت با واقعیت افزوده

روندهای جهانی در بهره‌گیری از فناوری‌های نوین برای ترویج مفاهیم دینی نشان می‌دهند که تعامل میان دین و فناوری، وارد مرحله‌ای از هم‌زیستی تعاملی شده است؛ مرحله‌ای که در آن، ابزار دیگر صرفاً رسانه‌ای بی‌طرف یا ابزاری کمک‌کننده نیست، بلکه به عنوان «همکار معرفتی» در فرآیند انتقال و بازآفرینی ایمان نقش ایفا می‌کند. آینده دین، بی‌تردید تحت تأثیر تحولات عمیق هوش مصنوعی، متاورس و فناوری‌های واقعیت مجازی و افزوده، دچار دگرگونی‌های بنیادین خواهد شد که نه تنها قالب، بلکه محتوا، تجربه و کارکرد دین را نیز بازتعریف خواهد کرد.

هوش مصنوعی در خدمت ایمان: از پاسخ‌گویی تا هدایت تربیتی

هوش مصنوعی در آینده‌ای نه چندان دور، می‌تواند به گونه‌ای طراحی شود که نه فقط پاسخ‌گوی سؤالات فقهی یا اعتقادی باشد، بلکه به مثابه یک «راهنمای تربیتی دینی» عمل کند. با بهره‌گیری از مدل‌های زبانی بزرگ، چت‌بات‌های پیشرفته قادر خواهند بود به شکل کاملاً شخصی‌سازی شده، کاربران را در مسیرهای رشد اخلاقی و دینی هدایت کنند. این امر در برخی نمونه‌های اولیه مانند AskMusa در عربستان سعودی یا Bible GPT در ایالات متحده تا حدودی آغاز شده، اما آینده‌ای گسترده‌تر در پیش است؛ جایی که هوش مصنوعی، با تحلیل

رفتار دینی کاربران، ارائه محتوای هدفمند، و تطابق با علایق زبانی و فرهنگی، فرآیند رشد ایمانی را سامان می‌دهد.

در این چارچوب، مسائلی همچون «هویت الگوریتمی»، «اختیار دینی کاربر در برابر توصیه هوشمند»، و «پاسخ‌گویی اخلاقی سیستم‌های یادگیرنده در امور معنوی» باید از اکنون در دستورکار متفکران دینی قرار گیرد.

روایت دینی در متاورس: تجربه ایمان در جهان مجازی

متاورس، به عنوان محیطی زیست‌جهانی در حال شکل‌گیری، امکان خلق فضاهای کاملاً غوطه‌ور برای تجربه دینی را فراهم کرده است. کلیساها، کنیسه‌ها و مساجد مجازی در پلتفرم‌هایی چون VRChat، AltspaceVR و Horizon Worlds ساخته شده‌اند که نه تنها امکان بازدید، بلکه شرکت در آیین‌های دینی، جلسات تفسیر متون مقدس، و حتی گفت‌وگوهای دینی را برای کاربران مهیامی‌سازند.

نمونه‌هایی مانند *Virtual Reality Church* یا *Synagogue in the Metaverse* پیش‌قراولان این تجربه‌اند. در آینده، می‌توان انتظار داشت که روایت‌های دینی، به جای شکل نوشتاری یا شفاهی، در قالب‌های تعاملی و سه بعدی روایت شوند؛ روایتی که مخاطب نه فقط شنونده، بلکه بازیگر معنوی آن است. این امکان می‌تواند بُعد روایتی دین را تقویت کرده، اما همزمان خطر تحریف تجربه قدسی را نیز در پی داشته باشد، به ویژه در غیاب راهبردهای نظارتی.

آموزش شریعت با واقعیت افزوده:

واقعیت افزوده (AR) در حال تبدیل شدن به ابزاری کلیدی در آموزش احکام دینی است، به ویژه در مواردی که فقه با جزئیات عملیاتی و اجرایی گره خورده است؛ از آموزش مناسک حج گرفته تا روش‌های وضو، نماز یا احکام طهارت. با استفاده از هدست‌ها یا نرم‌افزارهای موبایلی مبتنی بر AR، کاربران می‌توانند مراحل اجرای یک حکم شرعی را در زمان واقعی و در محیط شبیه‌سازی شده تمرین کنند.

پروژه‌هایی در مؤسسه *Yeshiva University* یادانشگاه *Imam Mohammad bin Saud* در عربستان سعودی آغاز شده‌اند که از فناوری واقعیت افزوده برای آموزش گام به گام احکام استفاده می‌کنند. آینده این مسیر می‌تواند به خلق کلاس‌های درس مجازی فقهی با مشارکت جهانی، کاهش خطاهای اجرایی در عبادات، و تقویت حافظه بصری فراگیران دینی بینجامد. در کنار این فرصت‌ها، البته چالش‌هایی نیز نهفته است؛ از جمله مسئله مشروعیت شرعی محیط‌های مجازی، خطر فاصله گرفتن از مرجعیت علمی سنتی، و تولید محتوای دینی توسط بازیگران غیردینی.

در مجموع، چشم‌انداز آینده دین و فناوری، نه صحنه‌ای برای رقابت است، بلکه عرصه‌ای برای گفت‌وگوی عمیق الهیات با تکنولوژی است؛ گفت‌وگویی که اگر با درایت دینی و سیاست‌گذاری فرهنگی همراه شود، می‌تواند فصل تازه‌ای از «زیست مؤمنانه» را رقم بزند.

۳. ضرورت اقدام راهبردی: غفلت از این حوزه باعث انفعال دین در زیست دیجیتال

نسل آینده خواهد شد

تحولات فناورانه‌ای که در دهه گذشته به‌ویژه در حوزه هوش مصنوعی، واقعیت ترکیبی، و رسانه‌های تعاملی به وقوع پیوسته، نه تنها زیست جهان انسان معاصر را دگرگون ساخته بلکه در حال بازتعریف بنیادین مفاهیمی چون «هویت»، «معنا»، «آموزش» و حتی «ایمان» است. در چنین شرایطی، اگر نهاد دین به عنوان یکی از بازیگران تمدنی، رویکردی راهبردی نسبت به فناوری اتخاذ نکند، دیر یا زود دچار انفعال معرفتی و حاشیه‌نشینی فرهنگی خواهد شد.

این تهدید، در بافتار جوامع جوان و در حال گذار، مانند جمهوری اسلامی ایران، شکلی مضاعف می‌یابد. در ایران، جمعیت وسیعی از نسل α و Z در محیط‌هایی تربیت می‌شوند که تجربه ایمان آنان نه در مسجد و حوزه، بلکه در بسترهایی مانند یوتیوب، پلتفرم‌های استریم، نرم‌افزارهای مدیتیشن، و بازی‌های داستان‌محور شکل می‌گیرد. الگوریتم‌ها، موتورهای جست‌وجو، و پلتفرم‌های محتوایی در حال تبدیل شدن به «مفسران جدید معنا» برای این نسل هستند؛ و در نبود حضور مؤثر و آگاهانه دین در این فضا، مخاطب جوان در

معرض روایت‌هایی از دین قرار می‌گیرد که یا به شدت ساده‌انگارانه و تقلیل‌گراست، یا افراطی و خشونت‌محور.

تجربه موفق جوامع دینی دیگر نشان داده که اقدامات راهبردی، نهادینه و هماهنگ می‌تواند اثرگذاری دین را در فضای مجازی تضمین کند. برای مثال، برنامه‌ریزی فناورانه مؤسسه Zomet در میان یهودیان ارتدوکس، یا ساختار محتوایی شبکه‌هایی مانند *Pray.com* برای مسیحیان، نشان می‌دهد که اگر دین ابزار را مدیریت کند، می‌تواند روایتی پویا، معنادار و دقیق از خود ارائه دهد. در نقطه مقابل، غفلت یا مواجهه شعاری با فناوری، صرفاً زمینه را برای نفوذ جریان‌های غیرهمسو با ارزش‌های دینی فراهم می‌سازد.

در این میان، آنچه ضروری به نظر می‌رسد، عبور از مواجهه انفعالی و شعارمحور با فناوری و ورود به سطح سیاست‌گذاری فرهنگی و فناوری بومی در حوزه دین است. این اقدام راهبردی باید شامل:

- ایجاد مراکز دانش‌بنیان دینی-فناورانه برای تولید ابزارها و سامانه‌های بومی در تبلیغ و آموزش دینی؛
- تعریف استانداردهای اخلاقی و فقهی برای هوش مصنوعی دینی؛
- تربیت نیروی انسانی میان‌رشته‌ای (متخصصان دین پژوه هوش مصنوعی)؛
- تدوین سیاست‌های کلان ملی در حوزه حکمرانی محتوای دینی در فضای دیجیتال باشد.

بدون چنین رویکردی، نهاد دین نه تنها از گفت‌وگوی جهانی در بستر فناوری جا خواهد ماند، بلکه در مواجهه با امواج پرشتاب تحولات فرهنگی، دست و پا بسته و مصرف‌کننده روایت‌های دیگران خواهد بود؛ وضعیتی که با هویت تمدنی جمهوری اسلامی ناسازگار است.

در نتیجه، ورود راهبردی دین به زیست جهان مجازی، نه یک انتخاب، بلکه یک ضرورت تمدنی است؛ ضرورتی که هم برای صیانت از ایمان نسل آینده حیاتی است، و هم برای فعال‌سازی ظرفیت‌های معرفتی دین در هدایت تحولات فناوری.

۴. پیشنهاد نهایی: آغاز یک نهضت هوشمند در حوزه تبلیغ فناورانه برای

تمدن‌سازی نوین اسلامی

پس از واکاوی تطبیقی رویکرد سه دین بزرگ ابراهیمی نسبت به فناوری‌های نوین و تحلیل تجربی پروژه‌ها و ساختارهای مجازی دینی در جهان اسلام، مسیحیت و یهودیت، اکنون می‌توان با قطعیت گفت که آینده دین بدون حکمرانی فناورانه ممکن نیست. فناوری دیگر یک «ابزار جانبی» در اختیار مبلغان و متولیان دین نیست؛ بلکه به صورت مستقیم در حال بازتعریف روابط انسان با خدا، معنا، معرفت و اجتماع است.

فقه فناوری به معنای درگیر کردن عالمان دین با ماهیت تحولات تکنولوژیک معاصر، پرسش‌های فلسفی پیرامون انسان مجازی، و چالش‌های اخلاقی-شرعی پلتفرم‌ها و هوش مصنوعی است. این فقه، برخلاف فقه العبادات یا فقه المعاملات، نه مبتنی بر رویدادهای تکرارشونده گذشته، بلکه ناظر به «امکان‌های آینده» است. بدون توسعه چنین حوزه‌ای، مواجهه دینی با فناوری در سطح فتوای انفرادی یا برخورد سلیبی باقی خواهد ماند؛ در حالی که امروز، برای ساخت تمدن اسلامی، نیازمند فقه نظام‌مند نوآورانه هستیم.

در کنار آن، تبلیغ فناورانه، دیگر به معنای صرفاً «بارگذاری محتوای دینی در فضای مجازی» نیست. تبلیغ امروز یعنی طراحی الگوریتم، تعامل با داده، تولید تجربه زیسته کاربر، ساخت روایت‌های ایمانی در متاورس، و بهره‌گیری از تکنیک‌های تعاملی برای انتقال مفاهیم عمیق. این نوع تبلیغ، نیازمند ترکیب دانش حوزوی با فناوری‌های نوین، سواد رسانه‌ای، و روان‌شناسی ارتباطات است. برای تحقق آن، باید حوزه‌های علمیه، دانشگاه‌ها و مراکز فرهنگی، با افق تمدنی وارد تربیت نیروی انسانی جدیدی شوند.

بر این اساس، مهم‌ترین پیشنهاد این تحقیق، راه‌اندازی یک نهضت فکری، علمی و ساختاری با سه محور زیر است:

۱. نهادینه‌سازی تبلیغ مجازی بومی با تمرکز بر هوش مصنوعی، واقعیت افزوده، و

پلتفرم‌سازی اسلامی؛

۲. تدوین سیاست‌های حکمرانی دیجیتال با رویکرد تمدنی و منطقه‌ای در امت اسلامی. اگر چنین نهضتی شکل نگیرد، جهان اسلام علی‌رغم تمدن عظیم گذشته خود، در رقابت جهانی روایت‌گری دینی از طریق فناوری، به حاشیه خواهد رفت. اما چنانچه این مسیر به درستی طراحی و اجرا شود، جمهوری اسلامی ایران می‌تواند پیش‌تاز بازآفرینی دین و فرهنگ دینی در جهان فناوری محور معاصر شود؛ الگویی که ایمان، عقلانیت، و تکنولوژی را در مسیر تحقق زندگی مؤمنانه به هم پیوند می‌زند.

منابع:

منابع اسلامی:

1. Al-Azhar Observatory for Combating Extremism – Reports on digital da‘wah efforts(2020–2024): <https://www.azhar.eg/observer-en>
2. Niyyah App – Islamic spiritual planner and AI-based prayer tracking (2023): <https://niyyah.app>
3. Iqra Network – Islamic online learning platform using AI tutors <https://iqranetwork.com>
4. Qalbox by MuslimPro – Multimedia streaming platform for Muslim lifestyle and education: <https://www.qalbox.com>
5. Hashemi, M., & Mohammadi, S. (2022). *Islamic Jurisprudence and New Media: Foundations of Fiqh al-Fada’ al-Majazi*. Tehran: SAMT Publications.
6. Al-Raysuni, A. (2021). *Maqasid al-Shari'ah in the Digital Age*. Rabat: ISESCO Press.

منابع مسیحی:

7. Pray.com – AI-driven Christian prayer and podcast app: <https://www.pray.com>
8. YouVersion Bible App – Mobile Bible platform with AI-based reading plans: <https://www.youversion.com>

9. “Digital Pastor” Project – Pastor Jonas Simmerlein & AI-generated sermons, reported by Deutsche Welle and Wired (2023):
<https://www.dw.com/en>
<https://www.wired.com/story/ai-preaching-church/>
10. Campbell, H. A. (2021). *Digital Religion: Understanding Religious Practice in Digital Media*. Routledge.
11. Lövheim, M. (Ed.). (2013). *Media, Religion and Gender: Key Issues and New Challenges*. Routledge.

منابع یهودی:

12. Zomet Institute – Halachic-technical institute for Sabbath-compliant technologies: <https://www.zomet.org.il>
13. Chabad.org – Global Jewish educational platform with AI-based Q&A and virtual synagogues: <https://www.chabad.org>
14. Aleph Beta – Interactive Talmud study platform using multimedia learning: <https://www.alephbeta.org>
15. Sefaria.org – Open source digital library of Jewish texts with AI search functionality: <https://www.sefaria.org>
16. Cohen, Y., & Katz, Y. (2020). *Technology and Jewish Law: Navigating the Halachic Digital World*. Jerusalem: Maggid Books.

منابع نظری و تطبیقی:

17. Vallor, S. (2016). *Technology and the Virtues: A Philosophical Guide to a Future Worth Wanting*. Oxford University Press.
18. Górniak-Kocikowska, K. (2020). “AI Ethics, Religion, and Algorithmic Authority.” *AI & Society*, 35(4), 829–837.
19. UNESCO (2021). *Ethics of Artificial Intelligence: Report of the Ad Hoc Expert Group*: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000379920>
20. Islamic World Educational, Scientific and Cultural Organization (ICESCO) (2022). *The Future of Islamic Education in the Digital Era*.

دفترهای آبی

مقالات پژوهشی (Research Papers) از مهم ترین ابزارهای توسعه دانش هستند که با تکیه بر داده های تجربی به بررسی دقیق و جامع موضوعات تخصصی می پردازند.

دفترهای آبی دسته ای از گزارش های تفصیلی تولید شده در پژوهشگاه فضای مجازی، و محصول رصد مطالعات تحقیقی اندیشکده ها و نخبگان جهان در موضوعات مرتبط با فضای مجازی است.

